

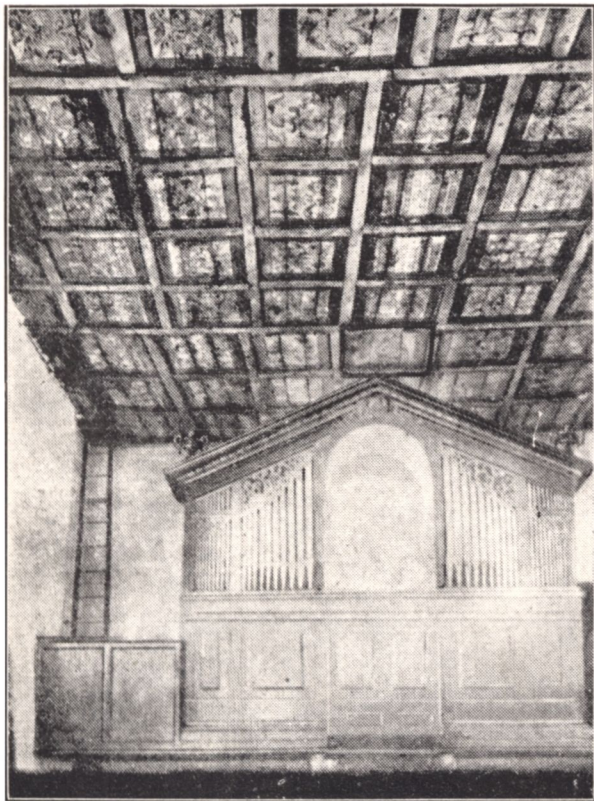
AZ ÉNLAKI ROVÁSÍRÁSOS FELIRAT

IRTA:
FERENCZI SÁNDOR

MIT DEUTSCHEM AUSZUG
ÜBER DIE SZÉKLER KERBINSCHRIFT VON ÍNLÁCENI.

CLUJ
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T. NYOMÁSA
1936.

1. kép. Az egyházmennyezet.

kép. A rovó

**AZ ÉNLAKI
ROVÁSÍRÁSOS
FELIRAT**

**IRTA :
FERENCZI SÁNDOR**

**MIT DEUTSCHEM AUSZUG
ÜBER DIE SZÉKLER KERBINSCHRIFT VON INLÁCENI.**

**CLUJ
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T. NYOMÁSA
1936.**

ELŐSZÓ.

Tanulmányom nem monográfiának, hanem tudományos folyóiratba elhelyezendő hozzászólásnak íródott. Ezért csupán „Megjegyzések...” volt a címe. Közismertségük miatt ugyanis nem vettem be a felirat felfedezése történetének, valamint készítési s elhelyezési körülményeinek bővebb ismertetését. Dolgozatom azonban — az újonnan felkutatott adatokkal, továbbá több mellékesnek látszó, de a felirat megbízható kiolvashatása végett mégis okvetlenül tisztázandó kérdésnek megvilágításával — még az előbbi kihagyások ellenére is annyira megnőtt, hogy tudományos folyóiratunk hosszas várakozás után sem közölhette.

DR. NÉMETH GYULA, továbbá az azóta elhunyt DR. JAKUBOVICH EMIL kutatásai, majd végül CS. SEBESTYÉN KÁROLY rovástechnikai vizsgálatai ezalatt igen nagy lépésekkel vitték előbbre a rovásírás vitás részleteinek tisztázását. Minthogy tanulmányom sok tekintetben nagyszerűen kiegészíti az általuk elért eredményeket, azoknak biztatására, kik ismerték az említettek munkásságát és lépésről-lépésre kísérték dolgozatom kialakulását, megkísérlem önállóan megjelentetni soraimat, noha időközben PALFFI MÁRTON egyik tanulmányában kb. ugyanazon ösvényen haladva nagyjában ugyanazt állapította meg, amit én.

Jóllehet a mostani cím megkövetelné, hogy a fennebb jelzett — be nem vett — részleteket ne hagyjam el, anyagiak miatt kénytelen voltam ezektől ismét eltekinteni és helyettük inkább az utóbbi másfél év alatt elért eredményekkel egészíteni ki tanulmányomat. Sajnos ebből rendkívül érezhetően hiányzanak NÉMETH GYULÁnak „Die Ungarische Kerbschrift” c. összefoglaló műve, meg a talasz-völgyi türk feliratokról szóló munkája, melyekhez semmiképpen se juthattam hozzá.

Van néhány olyan megállapításom, amikre azóta már mások is reájöttek, sőt közöltek is. Az elsőbbség igazán kétes értékű dicsőségéért nem vitázva, mindenütt igyekszem hivatkozni reájuk, ámde azért nem mellőztem mégse a magam érvelését sem, mert legtöbbször a nevezettekénél bővebb anyagra támaszkodnak és mert — főleg az erdélyi olvasóim miatt, akik csak elvétve vagy egyáltalán nem juthatnak hasonló irányú munkákhoz, — feltétlenül szükségesnek tartottam az érdeklődők keze-

ügyébe szolgáltatni mindent, még a csekélyebb jelentőségű kérdéseknél is és még, ha látszólag talán ellenem is érvelnének is, hogy a tárgy vizsgálatába nyugodtan elmerülve, ne legyenek kénytelenek egyszerűen elfogadni megállapításaimat, hanem saját maguk alkothassák meg — remélem az enyémmel egyező — véleményüket.

Szabadjon itt ez úton is a leghálásabban megköszönöm mindazoknak a szívességét, akik az előfizetési összeg felajánlásával, sőt esetleg még külön, megrendelők toborzásával is segítettek könyvem megjelentetésében. Hálásan köszönöm végül DR. BALOGH JENŐ nyugalmazott Magyar Tudományos Akadémiai főtitkár úr ő excellenciájának, DR. GÁL KELEMEN nyug. unitárius-főgimnáziumi igazgató, NAGYERNYEI KELEMEN LAJOS levéltáros, MONOKI ISTVÁN és VALENTINY ANTAL főkönyvtáros, DR. VARGA SÁNDOR egyetemi magántanár uraknak és végül DR. BALOGH JOLÁN múzeumőr ő nagyságának a dolgozatom anyagának összeszedésénél, illetve megírhatásához nyújtott több-kevesebb, de mind nagyon szükséges és nekem igen értékes segítségüket és támogatásukat.

JAKUBOVICH EMILnek — aki pedig kérésemre önzetlenül átvizsgálta a GRÓF RHÉDEY-családnak a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári Osztályában elhelyezett nagy családi levéltárát és abból a legkészségesebben átengedte a 44—48., 50—51. és 53. jegyzetekben felsorolt igen gazdag anyagot — fájdalom már nem köszönhetem meg rendkívüli szívességét és csak szerény Isten Veled-et mondva kívánhatom: nyugodjék csendesen. Sokoldalú s értékes munkássága méltatásának nem itt a helye, de viszont bizonyos, hogy amíg rovásírásunknak lesznek kedvelői, addig a rovásírásunkat illető kutatásai s arról megjelent becses tanulmányai miatt mindig fogják emlegetni nevét. O·S·T·T·L·

DR. SEBESTYÉN GYULA a nagy összefoglalásában elég részletesen ismertette a BÁRÓ ORBÁN BALÁZS által 1864. márciusában felfedezett felirat legelső, SZABÓ KÁROLY tollából eredő megfejtését, valamint az azutáni (NEMES ÖDÖN-, FISCHER KÁROLY ANTAL-, DÉSY FERENC, TAR MIHÁLY- és DEBRECZENYI MIKLÓS-féle) kiolvasási kísérleteket, befejezésül természetesen erősen védelmezve tulajdon olvasatát az ellene elhangzott kifogásokkal szemben.¹ Összefoglalása felment attól, hogy bőven ismertessem a felirat jelentését illető különféle véleményeket és eltéréseket, de viszont éppen ezek az eltérések, továbbá SEBESTYÉN GYULA ama végeredménye (121. l.) — hogy „a pár szóra terjedő rovásírás szövege máig sincs és aligha is lesz valaha végérvényesen megfejtve” — készletnek arra, hogy ne ötlet-szerűen, hanem behatóan elemezve kísértsem meg megfejteni, hátha így mégis sikerül tisztáznunk szövegét és egyúttal reámutathatunk igazi jelentőségére is.

I.

1. A felirat az 1. képünkön látható festett egyházmennyezetnek éppen az orgona homlokzati csúcsa előtti képes mezejében (a képen látszó nyugati faltól a néző felé számított harmadik sornak a jobbról-balfelé eső harmadik teljes négyzete) van. E képmező felirata — mint általánosan tudott — festett és amiként a mellékelt 2. fényképünk mutatja, mindössze két sornyi. A felső sorban jobbról-balra haladva 1 + 2 + 5 rovásjegyből alkotott és egymástól üresen hagyott közökkel elválasztott három jegycsoport van, amelyek folytatásában, ugyancsak üresen hagyott kis közszel elválasztva, a következő bibliai idézet

¹ A magyar rovásírás hiteles emlékei (Budapest, 1915. — Rövidítése: MRHE.) 118—122. f. — Nehány ebbe be nem vett, de valójában mégis jelentős részletadat miatt a komolyabb érdeklődőknek nem szabad megfeledkezniük SEBESTYÉN GYULA korábbi könyvéről — Rovás és rovásírás (Budapest, 1909. — RÉR.) 237—243. l. — sem. Irodalmi összeállítása nem teljes. Helyes lett volna közölnöm a nála fel nem sorolt, előbb vagy később megjelent irodalom könyvészetét, de anyagiak miatt erről szintén le kellett mondanom. Egyébként legtöbbjük semmi egyéb, csak puszta cím.

forrásmegjelölést olvashatjuk: **Deut: vi**. Érdekes azonban és — amint alább még visszatérünk erre — nagyon jellemző, hogy ez nem rovásjegyekkel, hanem kis betűs barátírással festett, még a szám is.

A második sorban, az előbbihez hasonlóan, szintén üresen hagyott térközökkel elválasztva, három rovásjegycsoportot látunk. Ezek jobbról-balra haladólag 8 + 6 + 4 rovásjegyből tevődnek össze. Az utolsó rovásjegy után középen pont van. A rovásjegyek magassága, mint SEBESTYÉN GYULA írja (RÉR. 238. l.), 5 cm.

2. A bibliai idézet forrásmegjelölése nagyon megkönnyíti az első sor kiolvasását. Az összes megfejtők — kivéve SZABÓ KÁROLY és NEMES ÖDÖN azonnal szóba kerülő lényegtelen eltérését — mind egyképpen írják át: **eGY AZ ISTEN Deut(eronomium) vi.**²

² Tekintve, hogy a rovásírásos szövegek átírása ingadozó, a római felirattanban és az oklevélközlésekben jól használhatóságuk következtében rég bevált átírási szabályok, valamint a rovásírásos szövegekben előforduló lehetőségek figyelembevételével a következő átírási jelzéseket ajánlom használni a rovásírásos szövegek ezutáni közlésénél (eltekintve természetesen a kisebb jelentőségű alkalmi idézetektől):

a) A kiugrasztott hangzókat a többenél kisebb vagy kevésbé vastag betűvel írjuk: pl. **K e T e J I** vagy **K e t e j i** vagy **K e t e j i**.

b) A több külön jegyből az illető alkalomra egyberólt jegyek összetartozását felül alkalmazott körívvel jelöljük: **v a t i, í r t a**.

c) Az általunk több latin betűvel átírandó egyszerű rovásjegyeket és szótagjegyeket (magától értetődőleg nem számítva ide a b) alatti alkalmi összevonásokat) vizsont alól alkalmazott körívvel jelezzük: **S z o l i m b ö k, j á r a t t a k, A n t a l**.

d) Az eredetileg megvolt, utóbb kitörlődött, lekopott vagy elmosódott, de mégis biztosan megállapítható vagy legalább sejtethető rovásjegyeket [szögletes zárójelbe zárt] betűkkel írjuk át. Ha van közöttük olyan, amelynek csupán a helye állapítható meg, de betűértéke nem, akkor minden egyes ilyennek a helyére pontot teszünk [...]. Amikor azonban a teljesen olvashatatlán szöveg hosszabb, akkor pontok közé írt számmal jelöljük a körülbelüli mennyiséget: [... 12 jegynyi hely...].

e) A megállapítható sorközi vagy más helyen levő utólagos betoldásokat < ék-alakú zárójel > közé tesszük: **I c a n o s**.

f) A szövegből tévesen kimaradt betűket — természetesen csak akkor, ha nem tartoznak az a) alatti kiugrasztott hangzók közé — (kerek zárójelek közé tett) betűkkel írjuk át és esetleg oldalt külön írott (így l) jelzéssel megerősítjük olvasatunk hitelét: **s z e n (t) k e r e (s z) t (í g y l)**.

g) A helytelenül rólt jegyeket } szögletes-ívelt zárójelek közé tesszük, utánuk pedig a helytelen jegytől ferde egyenessel elválasztva / a tulajdonképpeni helyes jegyet írjuk } és esetleg szintén (így l) jelzéssel erősítjük meg olvasatunk hű voltát: (·) fog { · / törlendő } v a n · { g y / i } r n a k ·, sőt lehetőleg hozzáfűzzük a tévedés okát, körülményeit: a felirattal vagy valamelyik korábbi kijavítója, vagy a lemásolója, nem értvén a szöveget, megromlódott részein helytelenül alkalmazta az elválasztó pontokat, ugyanezen ok miatt

A második sor átírása azonban már nem ennyire egyöntetű. A jobbról-bal felé eső első két jegycsoportot **GEORGYIUS** (Georgius) **MUSNAI**-nak olvassák ugyan mind, de a harmadikat már **CSAK E**(gy az Isten-nek **SZABÓ KÁROLY**); **DeÁK E**(gy az Isten-nek **NEMES**); **PAKO**(-nak **FISCHER**³); **JENLAKAN**-nak **DÉSY**⁴); **DeJÁKO**(-nak **TAR, NÉMETH**⁵); **DJAKO**(n = diakon-nak **DEBRECZENYI**); **DeJÁK eN**(lakán-nak **SEBESTYÉN GYULA**); **JAKO** (- vagy **DAKO**-nak **PALFFI**⁶). Ahányan, annyiféleképpen.

az *i* keresztező ferde egyenese alatt még egy második párhuzamost is húzott és evvel az *i* betűből *gy*-t csinált.

h) A tévedésből többször leírt rovásjegyek vagy szavak közül a feleslegeseket « ék alakú kettős zárójelek közé » tesszük: $\overline{\text{A}}\text{b}\langle\text{b}\rangle\text{e}\langle\text{r}\rangle\text{t}$.

i) Sorvégződéseket egyszerű |, oldalgvégződéseket kettős || függőleges vonallal jelöljük.

³ Erről az olvasatról maga **FISCHER** írta a következőt: „hogy e négy utolsó betű, mely nyilván rövidítés, mit jelenthet, most már meg nem határozható”. Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyezni, hogy esetleg mégis csak megállapítható a **Pako** olvasat jelentése is: nem rövidítés, hanem talán családnév. Udvarhelyszék 1627-i lustrája a szentmihályi s demeterfalvi pedites pixidarii veterani között ugyanis **PAKO JÁNOS**-t is sorol fel. Minthogy azonban ez a családnév máshol és máskor seholsem és sohasem fordul elő Udvarhelyszéken, sőt az 1637-i *Alia Sámu el-féle*, továbbá az 1680-i törökadó-összeírások csupán **PAKOT**-okat jegyeznek fel Szentmihályról [az 1566-i **János Zsigmond-féle** (*Székelv Oklevéltár* — SzO. II. köt. 202 l.), az 1602-i **Básta-féle** (SzO. V. köt. 296—297 l.), továbbá az 1604-i (*Genealogiai Füzetek*. 10. — 1912. évf. 12. l.) katonai névsorokban, végül az 1672-i, 1683-i s 1684-i törökadó-összeírásokban viszont sem az egyik, sem a másik alakjuk nincs benne], nem merem feltétlenül bizonyosnak venni a **PAKO** családnév létezését, mert hiszen a **PAKOT** (**PAKOC**S)-nak helytelenül leírt alakja is lehet annál is inkább, mert az ugyancsak az Udvarhelyszéken levő Szentlélekéről az említett összeírások közül az 1566-i (SzO. II. köt. 202. l.) **PAKOCH ANTAL**-t az 1602-i (SzO. V. köt. 302. l.) **PAPOTT**-okat, az 1604-i (*Gen. Füz.* 10. — 1912. évf. 11. l.), továbbá az 1627-i, az 1637-i s az 1680-i meg viszont szintén **PAKOT**-okat jegyezett fel, pedig ezek nyilvánvalóan mind ugyanannak a családnévnek különböző helyességgel leírt változatai. (A forrás megjelölés nélkül felsorolt 1627-i, 1637-i, 1672-i, 1680-i, 1683-i s 1684-i összeírások az Erdélyi Nemzeti Múzeum „GRÓF BÀNFFY-család levéltára II. Rokonságok” jelzésű anyagban vannak. Meg kell jegyezni végül, hogy még a most elmondottak után sem szabad már előre elvetnünk a **PAKO** szó név lehetőségét, mert legutóbb *Kézdiszék* 1619-i július 13-i lustrájában (Erd. Nemz. Múz. Kézirattára) a hatolykai primipilusok között is találtam egy **PAKO LÁSZLÓ**-t. Hogy ez aztán valóban **PAKÓ**, vagy pedig a faluban igen elterjedt **BAKÓ**-k és **JAKÓ**-k tévesen leírt változata-e, azt már nem állapíthattam meg. Idő hiányában ugyanis nem kísérhettem végig *Kézdiszék* összes összeírásaiban, hogy ez a név előfordul-e még más évben is vagy sem?

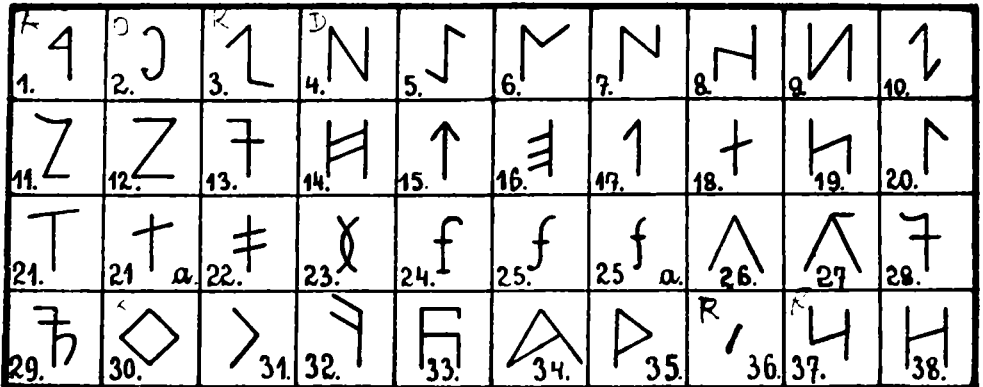
⁴ **DÉSY** feloldása már az első pillanatra annyira erőltetett, hogy külön megcáfolására nézelem szerint kár időt pazarolnunk.

⁵ A magyar rovásírás. (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. II. köt. 2. füzet. — MRI.) 11. l.

⁶ Az énlaki és konstantinápolyi rovásbetűs felirat. *Keresztény Magvető*. — KM. — 66. — 1934. évf. 217—222. l.

Mielőtt áttérnénk az én megfejtésem megbeszélésére, idéznem kell SEBESZTYÉN GYULÁnak az erre vonatkozó következő sorait (MRHE. 121. l.): „A hiba ezúttal nem a megfejtőkben, hanem a feliratban van. Készítője nem végzett egyenletes munkát és nem nyújtott egységes eredményt.“ Idéznem kellett azért, hogy annál határozottabban mutathassak reá, hogy SEBESZTYÉN GYULA igaztalanul vélekedett MUSNAI GYÖRGYről és írástudásáról: igenis nem a felirat hibás, hanem a megfejtők hibáztak, amikor megfelelő vizsgálódás nélkül bocsátkoztak magyarázatokba.

Ha ugyanis akár az első sor eGY AZ ISTENének, akár a második sor GEORGYIUS MUSNAIjának azonos betűit összevetjük, azonnal szemünkbe tűnik, hogy *Musnai György mindig teljesen egyenlően festette*

3. kép.

az ezekben a szavakban ismétlődő azonos rovásjegyeket. Nagyon gondosan, mondhatni kínos aprólékossággal festette mindegyiket. Szakasztott ugyanazok, legfennebb a méreteik térnek el itt-ott, ami igazán lényegtelen körülmény. Musnai György tehát igenis egyenletes munkát végzett. Ismerte jól a rovásírás jegyeit. Nagyon jól tudta, hogy mit fest, vagyis nyugodtan feltehetjük azt, hogy annak a többféleképpen értelmezett jegycsoportnak is meg volt, meg kell legyen a maga szabatos olvasása.

3. A legutolsó, vitás jegycsoportban — a befejező ponton kívül — négy jegy van. A jobbról-balra számított második és negyedik jegy átírását maga a felirat megadja. A második jegy (baö. 1.⁷) hangértéke A.

⁷ A rovásjegyek darabjának öntése 5 dollárba kerül. Ez annyira növelné könyvemnek alacsony példányszáma miatt amúgy is aránylag magas előállítási költségeit, hogy a szövegben előforduló rovásbetű alakokat külön betűalak összehasonlításban (baö., l. 3. kép) foglaltam össze s megbeszéléseinkben abból idézem.

Ugyanebben az alakban látjuk az első sor **AZ** és a második sor **MUSNAI** szavaiban. A jegyek teljesen azonos volta minden további vitát feleslegesít.

4. A negyedik rovásbetűt (*baö.* 2.) ellenben **E**-nek (SZABÓ, NEMES); **O**-nak (FISCHER, TAR, PÁLFFI, NÉMETH); **On**-nak (DEBRECZENYI); **aN**-nak (DÉSY) és **eN**-nek (SEBESTYÉN GYULA) olvasták, holott ebből is elegendő biztosan megállapítható jegy van a többi szavakban úgy, hogy már magából a szövegből is minden kétséget kizáróan tisztázhatták volna e rovásjegy hangértékét. **E nem lehet**, mivel a jobbra hasasodó félkörrel mind a két rézsútosan keresztező egyeneske hiányzik. Az **e**-nek helyes vonalvezetésű, jellegzetes példái — amelyek egyébként a vonalvégződések lezáró kis merőleges vonalkáktól eltekintve teljesen híven őrzik jegyünknek a *glagolita* ábécéből átvett eredeti alakját,⁸ az **ISTEN** és **GEORGYIUS** szavakban találhatjuk fel.

⁸ Jegyünk *glagolita* eredetére HÓDOLY LASZLÓ (A székely vagy régi magyar írás eredete. Pozsony, 1884.) mutatott reá először. Mivel azonban több igen távolba elkalandozó leszármaztatása is volt, a szaktudomány nem méltatta különösebb figyelemre, SEBESTYÉN GYULA pl. éppen csak megemlíti könyvecskéjét. NÉMETH GYULA az alapvető tanulmányában (A régi magyar írás eredete. *Nyelvtudományi Közlemények.* — NyK. — 45. — 1917. évf. 21–44. l.) ellenben teljes határozottsággal rögzítette le ezt a leszármaztatást (36. és 40. l.). MELICH JÁNOS (*Magyar Nyelv* — MNy. — 21. — 1925. évf. 153–159. l.) viszont nem fogadta el, mert a *glagolita* írás történetében nem ismert egyetlen olyan mozzanatot sem, amely akárcsak távolról is útmutatást adhatott volna arra nézve: hol, mikor és miképpen kerülhetett a székely írásba a *glagolita* **e** s **o** betű? Azt vélte, hogy az utóbbi rovásírás jegyek nem a megfelelő *glagolita* betűkből származnak, hanem mind ugyanarra a közös forrásra, a szamaritánus írásra mennek vissza, *de egymástól függetlenül!* Mivel azonban a *glagolita* s a székely betűk úgy alakilga, mint hangérték tekintetében sokkal szorosabban egymáshoz tartoznak, mint bármelyikük a szamaritánus írás megfelelő betűjéhez (a kérdést legújabbban NÉMETH vizsgálta meg újra behatóan a rendkívül becses összefoglalásában MRI. 30–31. l. és VI–VII. mell., itteni véleménye szerint még az sem bizonyos, hogy a két jegy, főleg az **o** feltétlenül a szamaritánus írásból eredt), kétségtelen, hogy MELICH egyébként igen figyelemreméltó nézete ma nem állja meg a helyét. MELICH ismételen leszögezte, hogy a szóbanforgó *glagolita* s székely betűalakok lényegileg megegyeznek, ámde hiányzik minden olyan mozzanat, amely a *közvetlen átvételt* illetőleg a legcsekélyebb felvilágosítást is szolgáltatathatná s NÉMETH is ilyennek hiányában nem tisztázhatta véglegesen e jelenségek mögött végbemenő folyamatot. Ámde, ha MELICH most idézett fejtegetéseiből (155. l.) szemünk előtt tartjuk azt, hogy Konstantin filozófus, szerzetesi nevén CIRILL 862-ben jelent meg Nagy-Moráviában és a *glagolita* írást közvetlenül ide való jövetele előtt állította össze s hogy WICHING és hívei még a magyar honfoglalás előtt kikergették Nagy-Moráviából Konstantin tanítványait, akik könyveikkel részint a macedon bolgárokhoz, részint az Ádria-melléki horvátokhoz menekültek és a *glagolita* írás az utóbbiaknál a X. századtól fogva tovább élt és fejlődött, sőt csakis itt, mert noha MELICH megengedi, hogy a *glagolita* írás egy darabig még tengődhetett Nagy-Moráviában és Pannoniában, mégis bizonyos, hogy másutt mindenütt

Ha az előbbieken és a *MUSNAI* névben megfigyeljük az *n* rovásbetűnek megfelelő jobbra hasasodó félköröcskéket, azt vesszük észre, hogy ezeknél a félkör szárai csupán a félkör vonalában haladnak, végződéseiket pedig mind felül, mind alól, mindig rövid függőleges vonalka zárja le. Mivel ezek úgy felfelé, mint lefelé csak nagyon kevésbé nyúlnak ki a félkör vonalából, a függőlegeseket csakis vonalvéget lezáró merőlegeseknek tekinthetjük. *Minthogy azonban a most szóbanforgó jegyünk felső végének vonala előbb befelé hajlik és csak azután fejeződik be ilyen vonalvéget lezáró merőlegessel és éppen ezt a jelenséget láthatjuk az alsó végén is, csakhogy itt a befelé hajló része hosszabb, tehát szembetűnőbb, nyilvánvaló, hogy jegyünket nem vehetjük N-nek, hanem a második sor GEORGYIUS szavának a hozzá sokkal hasonlóbb harmadik jegyével kell azonosnak tartanunk, mert mindössze annyiban térnek el egymástól, hogy az egyik zömökebb, a másik valamivel karcsúbb. Tekintve most már, hogy a festő neve GEOR(GIUS) MUSNIEN(SIS)*

még a X. század elején elnyomta a cirill írás, továbbá, hogy a glagolita betűknek a vonalvezetése csupán kezdetben, egy-két századon át volt gömbölyű, mert ott ahol állandóan használatban volt (az Ádria-menti horvátoknál, Isztriában), betűi a XII—XIII. századok határától fokozatosan megszögletesedtek és végül, ha HÖMAN BALINT ama remek eredményére gondolunk, amely szerint a székelyek a magyartól (és a besenyőtől is) különbözö, de a magyarral rokonnak, avval együtt hún származásának tartott önálló nép vagy törzs volt és a honfoglaláskor önként csatlakoztak a magyarokhoz (MNy. 17.—1921. évf. 100. l., stb.), evvel kapcsolatban meg NÉMETH (A honfoglaló magyarság kialakulása. — HMK. — Budapest, 1930. 19. l.) több példa alapján újból levont, szintén kiváló szabályára: az újonnan csatlakozott törzsek végzik a nehezebb munkát, védik a határt és mennek elől a harcban, akkor nagyon is kézenfekvő az a gondolat, hogy ÁRPAD a turáni népek általános szokásainak megfelelően nem hagyta az addigi szállásainkon a székelyeket, hanem az országnak — akkor úgy látszik — veszélyeztetettebb helyére, a délnyugati sarokba helyezte el. Oda, ahová a nyelvészek is teszik a székelység egyik szálláshelyét és ahol természetesen a szlovénség legerősebben hathatott a magyar nyelvből még ki nem vált székelység nyelvére is és ahonnan a székelyek csak később kerültek át mai lakóhelyeikre, akkor, amikor azon a részen már nem volt szükség rájuk, az ország biztonsága pedig ezt a hadijellegű át csoportosítást követelte meg. Ezek a körülmények mind nagyszerűen egybetalálnak és ezeket tudva egyáltalán nem lehet meg, ha a székely rovásírásban éppen az Ádria-menti horvátok glagolita betűinek éppen a X—XI. századi alakjait találjuk meg, kivált, ha még arra is gondolunk, hogy VOLF GYÖRGY (Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? Budapest, 1885. 75., 85., 87. l.) megállapítása szerint velencevidéki olasz papok SZENT ISTVÁN korában vagy legalább is nem sokkal később alkalmazták a magyar nyelv hangjaihoz a latin ábécé betűit, azaz a glagolita írás, valószínűleg csak ezt megelőzően hathatott a székely betűsorra, mert ez idő után a székely írás elsősorban bizonyára a latin írásból kölcsönzött betűkkel bővült.

alakban a festett mennyezet egyik közeli szomszéd képesmezején is előfordul még egyszer (MRHE. 118. l.), magától értetődik az is, hogy csakis O-nak olvashatjuk ezt a jegyet.

Ha azonban valakinek nem volna elegendő ez az indokolás, szíveskedjék az *n* és az *o* rovásjegyeiről az imént elmondottakat a székelyderzsi,⁹ MÁTYÁS MESTERÉK 1501-i¹⁰, valamint KETEJI SZÉKEL TAMÁS feliratának, továbbá SZAMOSKÖZY feljegyzéseinek, végül a nikolsburgi-meg a MARSIGLI- s TELEGGI-féle betűsoroknak megfelelő hangértékű jegyeivel összevetni. Mindenütt meg fogja találni ezt az alapvető s a gondosabban vizsgálódó előtt félreismerhetetlen jellegzetességet, amely egyébként annyira közönséges, hogy feleslegesnek tartom miatta még külön példákat is felsorolni s amelyeknek tisztábban láthatása végett csupán azt említem meg, hogy a MUSNAIRA jellemző vonalvégetlezáró merőlegesektől eltekintve, még mindig egész híven őrzik az *n*-nek a még az ősi türk ábécéből elhozott alakját, illetve az *o*-nak itten, az új hazában a glagolita írásból kölcsönzött idomát.¹¹

5. Jegycsoportunk harmadik jegyét (baö. 3.) nem leljük fel még

⁹ Helymegtakarítás végett nem fogom minden esetben külön idézni a gyakrabban szóba kerülő rovásírásos emlékek irodalmát, hanem itt együttesen jelzem, hogy a székelyderzsi és a nikolsburgi JAKUBOVICH EMIL igen értékes tanulmányai-ból (MNY. 28. — 1932. évf. 268—274. l. és 31. — 1935. évf.-ból, de az utóbbit — A székely rovásírás legrégebbi ábécéi — csak különnyomatból ismerem és csak erre hivatkozhatom: SzRLÁ); a bögzit SZIGETHY BÉLA (*Erdélyi Múzeum*. 35. — 1930. évf. 368—369. l.) és JAKUBOVICH EMIL (MNY. 27. — 1931. évf. 81—84. l.) cikkei; LAKATOS ISTVÁN rovásbetűsorát és írásszabályait BOGA ALAJOS: Székelyföld történetírója a XVIII. században (Kolozsvár, 1914.) 2. és 3. mellékletéről; a többit pedig SEBESTYÉN GYULA könyvéből idézem, még pedig a KETEJI SZÉKEL TAMÁS-féle konstantinápolyi MRHE. 69. — 81. l., SZAMOSKÖZY feljegyzéseit 82—90. l., a MARSIGLI-féle rovásnaptárt 35—36. l., TELEGGI JÁNOS Rudimentáit 91—119. l., RETTEGI ISTVÁN betűsorát 85. l., HARSÁNYI-HICKES-féle ábécét 112. l., a Magyar Nemzeti Múzeum 1680-táji rovásjegysorát 112. l., a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárbeli kézirat betűsorait 114. l., végül pedig KAJONI JÁNOS betűsorait a 123—131. l.-ről.

¹⁰ Ez a felirat eddig rendszeresen csikszentmihályi néven szerepelt. (MRHE. 57—68. l.). NÉMETH azonban nemrég kimutatta (*Kőrösi Csoma Archivum* 2. köt. 434—436. l.) hogy valójában nem odavaló, hanem csikszentmihályi. Én az ezutániakban MÁTYÁS MESTERÉK 1501-i felirata néven fogom idézni.

¹¹ Előbbire l. NAGY GÉZA *Ethnographia* 6. — 1895. évf. 274. l., utána NÉMETH NYK. 45. — 1917. évf. 30. l.; illetve az utóbbira HÓDOLY (id. mű 13. l.) után NYK. 45. — 1917. évf. 36—38. l., ahol NÉMETH teljes alaposággal mutatta ki, hogy SEBESTYÉN GYULA (MRHE. 157. l.) a feltevése kedvéért milyen erőszakosan és ügyellenül: az *n* jegyétől alig megkülönböztethetően módosította az *o* alakját és hogy módszeresen semmi másból sem vezethetni le az *o* jegyet. Erre vonatkozólag legújabban v. ö. még NÉMETH: MRI. 29—31. l. és VI—VII. mell., továbbá a 8. jzben elmondottakkal is.

egyszer a feliratban. Ámde azért mégse nehéz megállapítani itteni hangértékét. Az összes magyarázók mind K-nak írják át. Helyesen is. Majdnem ugyanebben az alakban találjuk meg a nikolsburgi ábécében, a rovásnaptárban, a MÁTYÁS MESTERÉK- és KETEJI SZÉKEL TAMÁS-féle feliratokban, KAJONINÁL. Csupán annyiban tér el amazokétól, hogy az alsó szakáll már vesztett az eredeti rovásjellegéből: nem rézsút felfelé halad, hanem a nem egészen függőleges szárra kb. merőlegesen.¹² Utóbbi részletében közelebb áll TELEGDI, valamint a rovásnaptár betűsorának jegyéhez, ennél ugyanis a főszár halad rézsút és a meghosszabbodott oldalszakállak vízszintesek. Semmi okunk sincs tehát másként, nem K-nak oldani fel. Egyébként alább (16. §.) majd még aprólékosan foglalkozunk e jeggyel.

6. A legelső jegy (baö. 13.) szintén egyedüli ebben a feliratban. Hangértéke tehát nem magyarázható meg magának a felirat jegyanyagá-

¹² NÉMETH (NyK. 45. — 1917. évf. 26–28. l.) az összes emlékeken végigkísérte ennek a jegynek az alakjait és arra az eredményre jutott, hogy nem ez az eredeti alakja: a két oldalszakáll eredetileg nem rövid. Lehet, hogy igaza van ebben, mert hiszen ez az alak nemcsak jobban megfelelne a rovás természetének (könnyebb az egész vessző szélességét átmetsző egyenest vágni, mint visszafordítani a fát és úgy vágni bele a rövid szakállkát), hanem a szerinte ősi türk alakhoz (baö. 4.) is közelebb áll. Mindössze a vonalak iránya tér el: ami az egyiknél függőleges, az a másiknál rézsútos és fordítva. Meg kell jegyezni azonban, hogy NÉMETH GYULA DONNER OTTÓNAK az általa kevésbé jónak ítélt tanulmányában (*Sur l'origine de l'alphabet turc du Nord de l'Asie. Journal de la Soc. Finno-Ougrienne.* 14. — 1896. évf. 1–71. l., rövidítése: SUSA.) között össze-hasonlító táblázata alapján vette fel ezt az alakot, addig THOMSEN VILVOSNAK az általa is alaposabbnak mondott alapvető könyve (*Inscriptions de l'Orchon.* — IdO. — Helsingfors, 1896. 9–11. l.) ezt a betűalakot az *α, ā* hangoknak majdnem kizárólag szóvégen alkalmazott jegyeként írja le, mégpedig a *jenisszeji* ábécében tökéletesen a fenti alakban, az *orkoniban* viszont megfordított alakjában (baö. 5.). THOMSEN könyve a Donner-féle alakot egyáltalán nem ismeri, még változat gyanánt se sorolja fel. Nála egyedül az orkoni feliratok *ō, ū*, jegyének alakjai közelítik meg ezt a jegyidomot, mert csupán annyiban térnek el egymástól, hogy a jobboldali szár nem megy olyan hosszan le, mint a baloldali (baö. 6–7.), viszont, noha DONNER az *Inscriptions en caractères de l'Jenisseei c. dolgozatában* (*Inscriptions de l'Orchon recueillies par l'expédition finnoise 1890. c. műnek* — Helsingfors, 1892., jele az alábbiakban: IdO. 1890. — XXXIX—XLIX. l-n jelent meg) sem az orkoni I—II. feliratok 39 betűje között (XXXIX. l.), sem pedig az *Inscriptions de l'Jenisseei c.* műben (Stockholm, 1890.) bemutatott 32 felirat alapján összeállított *jenisszeji* ábécé 45 betűből álló összegezésében (XL. l.) nem közli, bizonyos mégis az, hogy az orkoni *s* *jenisszeji* betűk együttes és a *kisázsiai* ábécék betűivel való összehasonlító táblázatában (XLIII. l.) ellenben már felsorolja azt az alakot is, sőt hozzáteszi még azt is (XLIV. l.) erről az általa előbb a görög H- vagy N-el annyira-amennyire összeegyeztethetőnek vélt, utóbb egyik alakú társát határozottan *h*, a másikat pedig *e s ei* hangértékűnek nyilvánított jegyről, hogy a *jenisszeji* XXXII. feliratban fordul elő kétszer. Minthogy azonban az utóbbival szemben végül szintén igaz az, hogy DONNER a legelsőül említett

nak alapján. SZABÓ **CS**-nek, NEMES **De**-nek, FISCHER **P**-nek, TAR, DEBRECZENYI, SEBESTYÉN és NÉMETH **DeJ**-nek, PÁLFFI végül **I**- vagy **J**- vagy **D**-nek oldják fel. Vegyük sorra a különféle olvasatokat.

6a. SZABÓ hiányos **Cs**-nek vélte. Minthogy azonban a **cs** jegye valójában két olyan párhuzamos függőlegesből alkotódik, amelyeket szintén két párhuzamos, de balról-alólról jobbra-felfelé haladó rézsútos egyenes köt össze [baö. 14, Nikolsburg, rovásnaptár, MÁTYÁS MESTERÉK, TELEGDI, MISKOLCZI CSULYAK ISTVÁN (SzRLÁ. II. mell.), HARSÁNYI-HICKES, stb., sőt még a KETEJI SZÉKEL TAMÁSÉ is feltétlenül erre megy vissza mindamellet, hogy DERNSCHWAM erősen megcsonkítá: egyszerű négyzetté egyszerűsítette azokat; eltekintve természetesen attól, hogy KAJONI, az 1680-táji, LAKATOS, továbbá a Teleki-könyvtárbeli kilenc rovásbetűsört összehasonlító egybeállításnak (MRHE. 114. l.) egyes jegysorai a cs és c (baö. 15, felfelé irányuló nyílhegy)

tanulmányában csupán az összehasonlító betűalakösszefoglalásában közli a kérdéses jegyalakot, a magyarázó szövegében (SUSA. 14. — 1896. évf. 48. l.) ellenben árva szóval sem említi meg azt, hanem csupán az egész jogosan és helyesen egyeztetett baö. 8. = q^1 alakról ír annyit, hogy „coïncide avec la forme arsacide”, sőt mi több, nemcsak, hogy RADLOFF VILMOS (Die alttürkischen Inschriften der Mongolei — ATIM — St. Petersburg, 1895. betűalak kimutatásában (1—2. l.) nincs meg ez az alak, hanem még a DONNER idézte jeniasszeji XXXII. feliratban sem (a felirat eredeti közléséhez, sajnos, nem juthattam hozzá, csupán RADLOFF kiadásához: ATIM. 345. l.; RADLOFF közlésében pedig az alakilag közel álló jegyek közül a baö. 5. = a hétszer, a baö. 7. = ö ötször, a baö. 8. = k végül kétszer van meg, DONNER tehát valószínűleg erre a legutóbbira hivatkozott), lehetetlen más egyébre gondolnunk, mint, hogy DONNER valahogy tévedett jegyzetei feldolgozásakor. DONNERnek erre a betűalakjára végeredményben tehát nem támaszkodhatunk. Annál kevésbbé támaszkodhatunk arra, mert egyrészt RADLOFF, amint ATIM. 327. l. mondja, MARTIANOFFnak és JEWSTIFEJEFFnek igen kitűnő pacskolatai alapján dolgozhatta fel újra e feliratokat igaz ugyan, hogy az általános ismertetésben (303. l.) elismeri, hogy nem volt képez a jegyek összes változatait lenyomatni — s a finn kutatók közlései éppen a másolatok nem kielégítő, gyengébb volta következtében nem sikerülhettek, másrészt pedig azért, mivel a Jenisszej vizkörébe tartozó Kara Jüs mentén, Sulek falú közelében, kiugró sziklafalon levő feliratok egyébként „sind so undeutlich, dass eine Entzifferung fast nicht möglich ist, die beifolgenden Texte müssen als ein sehr gewagter Versuch eine: Entzifferung angesehen werden”, azaz tehát még abban az esetben — ha a DONNER felsorolta alak valóban előfordul az említett feliratban — sem szabad a csupán egyetlen feliratban mindössze kétszer előforduló változat alapján határozott, jellegzetes külön betűalak megállapítására felhasználnunk ezt a jegyváltozatot mindaddig, amíg más biztos emlékek — mégpedig nagyobb számban — nem fogják igazolni e változat létezését. A kérdéses betűalak kialakulása azonban valóban megkezdődhetett akkor, mert hiszen BOTA-UL CĀBAN fejedelem kincse feliratainak besenyő betűsorában ennek a hangnak a jelölésére ugyancsak a baö. 9. és 4. alakot találjuk (V. ö. NÉMETH GYULA: A nagyszentmiklósi kincs feliratai. MNy. 28. — 1932. évf. 82—83. l.) — NÉMETH LÉJÚJABBAN (MRI. VI. mell.) egyedül a talaszvölgyi feliratokról (v. ö. alább 17. jzt.) idézi

alakjait kölcsönösen felcserélték egymással] és azután mivel könnyen meggyőződhattünk arról, hogy MUSNAI GYÖRGY nagyon gondosan festette jegyeit, úgy vélem, e nézet megcáfolására nem kell különösebb gondot fordítanunk, mert — amint láttuk — a „hiányosság” alapján véve igen lényeges eltérés.

6b. FISCHER P feloldása valószínűleg szintén helytelen. A p-t eredetileg ugyanis olyan függőleges vonal alkotja, melynek baloldalához felül balról-jobbra rézsút felfelé haladó három párhuzamos vonalka csatlakozik (baö. 16.).¹⁸ Ilyen alakban van meg a nikolsburgi ábécé-

a *velaris k* = baö. 4. alakú jegyét, a többi türk feliratokból csupán a fennebbiekben tisztázott baö. 8. alakot és kissé eltérő változatát. BOTA-UL ĆABAN fejedelem kincsén előforduló jegyek közül pedig úgy a *palatalis k* = baö. 10.-t, mint a *velaris k* = baö. 4.-t a magyar baö. 10. kapcsolatai gyanánt sorolja fel. Minthogy alak összehasonlító összefoglalásának nincs magyarázó szövege s ezekről szólható műveit nem ismerem, nem tudom, mi készette régibb álláspontja feladására. — A most szóbanforgó betűalakok összefüggésének kérdésére alább a 17. §-ban majd még visszatérünk. Szerintem a TELEGI-féle baö. 11. alak szintén az általam megjelölt alakból vált ki. A rovásnaptár rovásbetűsorának baö. 12. alakját nem tartom a *k* eredetibb alakjai közül valónak. Először azért, mert az összes régibb emlékek egyöntetűen mind a baö. 10. alakot használják, a baö. 12. pedig egyedül a rovásnaptár betűsorában van meg, arról pedig nem feltétlenül bizonyos, hogy teljesen egykorú magával a naptárral (v. ö. 18. jzt.). De meg azután nem felel meg a rováskészítési eljárásnak sem (vízszintes vonalak a rovásveasző hosszában, azaz szálában haladnak, ezeket tehát alkalmatlan voltak miatt lehetőleg teljesen mellőzik (v. ö. alább a 14. jzt.-ben a *d* rovásjegyről elmondottakkal), sőt, amint NÉMETH kimutatja, (NyK. 45. — 1917. köt. 32—33. l.) mind a rovásnaptár, mind a rovásjegysora ugyanazt a rovásbetűt használják az *ö* megjelölésére is, már pedig két különféle hangnak ugyanabban a betűsorban ugyanazzal a jeggyel való jelölése nem valószínű. Ezek következtében sokkal helyesebbnek vélem csupán az előbbi alakot ismerni el a *k* jelölésére s az utóbbit viszont kizárólag az *ü* jelölésére annál is inkább, mert alakja — ha kissé el is tér és ha MELICH kutatásai szerint (MNY. 13. — 1917. évf. 1—6. l.) a magyar nyelvben az *ü* > *ö* fejlődése csak a XII. század végén kezdődött, de mégis egészen nyugodtan visszavezethető a jentaszéji türk ábécé *ö*—*ü* jegyére (baö. 7., ennek alakjában mind egyetértenek: NÉMETH: NyK. 45. — 1917. évf. 32—33. l. és MRI. 25. l., VII. mell.; RADLOFF: ATIM. 1—2. l.; DONNER: SUSA. 14. — 1896. évf. 53—54. l., THOMSEN: IdO. 9—16. l.), a *k* alakjáról pedig azt tenni fel, hogy csupán a másoló hibájából rontódott el ilyenné.

¹⁸ NÉMETH (NyK. 45.—1917. évf. 30—31. l.; MRI. 28. l.) behatóan foglalkozott a p jeggyével is, eredményt illetőleg avval a részleteltéréssel, hogy a rézsütös párhuzamos oldalvonalkák két alsóját a felsőnél rövidebbre veszi. Ebben — a rováseljárást tekintve — igaza lehet. A NÉMETH megállapította ősi alakja, a türk p (baö. 17., v. ö. RADLOFF: ATIM. 2. l.; THOMSEN: IdO. 9., 23—24. l.; DONNER: SUSA. 14.—1896. évf. 17. l., a csak az általa jelzett, ivben behajló változata szerinte nagyon jól megfelel egy arsakida alaknak) azonban semmit se mond erre vonatkozólag, mert csupán a legfelső szakállá van meg (utóbbi a legrégebbi rovásírásos emlékeink szerint, mint rövidesen meglátjuk, a mi rovásírásunkban az *i* jegye volt), nikolsburgi meg a székel y d e r z s i p-ék ellenben határozottan ellenzik: az oldalszakállkák egyenlő hosszúak.

ben, a székelyderzsi téglán, a rovásnaptárban és rovásbetűsorában, sőt SZAMOSKÖZY feljegyzéseiben is, míg TELEGDINÉL és a későbbieknél az írás hatása alatt ezek a vonalak a függőlegesre merőlegesen kezdenek támaszkodni, mi végül a mi E betűnk megfordított alakját (E) eredményezte. Utóbbi változás különösen a Teleki-könyvtárbeli kilencrovásjegysoros összehasonlításban szemlélhető igen jól, ahol a még tovább (pl. majdnem *S*-vé) romlott jegyek egyike-másika aztán valóban nagyon emlékeztet kérdéses jegyünkre. Abban az esetben, ha így kihozhatnánk belőle valami értelmet — mint ahogyan a 3. jegyzetben utaltam arra, hogy FISCHER olvasása esetleg talán családnév — és ha más bizonyítékok is támogatnák ezt az olvasást, akkor az említett hasonló betűalakok alapján még erőltethetnők a P feloldást annak ellenére is, hogy az említett rovásbetűk csak emlékeztetnek erre, de a többé-kevésbé jelentékeny eltéréseik miatt nem azonosíthatók feltétlen határozottsággal evvel, eltekintve attól, hogy azok egyébként is majdnem száz évvel későbbiek ennél. Teljes biztonsággal leszegezhetjük ellenben azt, hogy FISCHER eredményeit semmiesetre se tekinthetjük rövidítésnek, mert MUSNAI az egyedüli *egy* szót kivéve, sehol, még a legegyszerűbb hangokat se ugratta ki, hanem minden betűt kifestett.

6c. Sokkal helyesebbnek tűnik fel TAR, DEBRECZENYI, SEBESTYÉN GYULA s NÉMETH DEJ olvasata, mert, amint SEBESTYÉN GYULA helyesen megjegyzi, ez a jegy, „tulajdonképpen tökéletes összevonása a *d* és *j* jegyeknek“. A *d* rovásjegye eredetileg ugyanis nem egyéb, mint olyan függőleges, amelynek derekát balról-alólról jobbra-felfelé rézsút haladó egyeneske keresztezi (baö. 18.¹⁴), az *i* (*j*, baö. 17.) viszont meg olyan

¹⁴ NÉMETH megállapítása (NyK. 45.—1917. évf. 30. l.) eltér ettől: a *d* hang magyar és türk jele ugyanaz: +. Mivel azonban saját maga megjegyzi, hogy a *d* hangnak nem a fenti alak a rendes türk jegye, mert a legtöbb feliratban × alakot találunk [ehhez azonban meg kell jegyezni, hogy mind RADLOFF (ATIM. 2. 1.), mind THOMSEN (IdO. 9. és 23. l.) kissé másképpen, de mégis egyöntetűen jelzik a *d* türk alakjainak a szerepét: a × mindig a magas hangok előtt vagy után használdott, a + változatot viszont egyikük sem említi; DONNER az IdO. 1890. XXXIX. l-n az orkoni I—II. feliratok jegyeiből összeállított betűsorozatában csupán az első alakot sorolja fel, a XL. l-n (a Stockholmban 1890-ben bemutatott jenszeji harminckét felirat betűiből megállapított ábécéjében) ellenben az előbbi mellett már a + alakot is adja, a XLIII. l-n (a jenszeji s orkoni feliratok együttes betűsorában) szintén együtt vannak e jegyek, a XLV. l-n végül már csak az előbbinek kissé módosított alakját mondja *d* hangértékűnek. a későbbi tanulmányához (SUSA. 14. — 1896. évf.) mellékelte kis összehasonlító betűalakösszefoglalásába viszont újra felvette mindkét alakot és magyarázó szövegében (62. l.) megjegyzi, hogy ez a két betűalak — amelyek a sémita ábécék legtöbbjében, így pl. az arsakida érmeiken is a tau rendes baö. 19. alakjának változatai — csak kevésszer fordulnak elő a jenszeji feliratokban; minthogy tehát DONNER itt is korbelileg nagyon messzemenő egyeztetések-

függőleges, amelynek felső végéhez balról, valamivel alábról kezdődő

kel dolgozik, úgy vélem, hogy legjobb lesz, ha a 12. jegyzetben már részletesen kifejtett okok miatt a $+ = d$ betűalak létezésének megbízható tisztázásáig figyelmen kívül hagyjuk az utóbbi alakváltozatot] és mivel sajátmaga felemlíti, hogy a magyar betűnek sem bizonyosan ez a rendes alakja, hiszen a rovásnaptárban, mind a betűsorban, mind a szövegekben, sőt a nikolsburgi ábécében is az általam leírt *baō. 18.* alakot láthatjuk, a most szóbanforgó alakot pedig — mint rövidesen meggyőződünk — csupán a többi (a MÁTYÁS MESTERÉK-féle *s* az énlaki feliratban szerinte egyáltalán nem fordul elő), tehát jóval későbbi emlékekben, azt hiszem, helyesebb, ha az általam az előbb megjelölt alakot tekintjük régibb, eredetibb alaknak — a MRI. VI. mellékletén már ezt is veszi, ősi türk alakul meg egyedül a $x-t$ — annál is inkább, mert — az előbbi körülményektől eltekintve — a x és a *baō. 18.* alakok jobban megfelelnek a rováskészítésnek: a *jobbkezes (és nem balkézessel rovó — nem szabad ám erről az eshetőségről sem elfeledkeznünk, hiszen igen könnyen meglehet, hogy a konstantinápolyi felirat sorvezetése nem azért irányul balról-jobbra, valamint betűi sem azért megfordítottak, mintha KETEJI SZÉKEL TAMÁS valami szörnyű nagy titkot akart volna még rejtélyesebben megörökíteni, hanem egyszerűen azért, mivel a balog jobbjobban tartja a rovás vesszőt és balkézessel ró, a rovás sorrendje pedig ebben az esetben balfelőlről-jobbfelé halad — ugyanis akár vízszintesen tartja a rovás vesszőt, akár pedig függőlegesen* [SZAMOSKÓZY (Annalecta lapidum vetustorum. 13. l.) ama megjegyzése egyáltalán nem valami felületes-tudákos hozzászólás, mint némelyek vélik, hanem a rovásnak nagyon lényeges velejárója, mire egyidejűleg Cs. SEBESTYÉN KÁROLY szintén reájött (amint az éppen e sorok nyomtatása közben érkezett derék rovástechnikai tanulmányában: A magyar rovásírás betűrovásáról, Szeged, 1935. 10—11. l. látom) és amely egyúttal azt is jelzi, hogy SZAMOSKÓZY nem hallomásból ismerte a rovást, hanem tulajdon szemével látott róni: az előre s rézsútosan felfelé tartott vesszővel a kéz természetes tartása következtében könnyű róni, a vízszintesen oldalt tartottba az erőltetett kéztartás miatt ellenben sokkal kényelmetlenebb, fárasztóbb] a rovásfára mindig csak a rováslapok hosszanti széleit merőlegesen vagy rézsút (még pedig túlnyomó részben balról-alólról jobbra-felfelé rézsút) metsző vonalakat vág, mert az ellenkező irányban haladó rézsútos vonalak, valamint a köralakú jegyek és a rováslapok hosszanti élleivel párhuzamosan haladó vonalak vágása az erőltetett kéztartás következtében jóval inkább fárasztotta a kezét, sőt a legutolsó esetben még az is növelte a fáradságot és a nehézséget, hogy ekkor szálában kellett rónia a fát, holott a puhább fák mindig rosszabbul vágódnak szálában, mint keresztben, a keményfa rovása viszont ismét sokkal kimerítőbb volna. Érdemes lenne e szempontból végigvizsgálni legalább a ma használt rovások anyagát. Ami rovásra emlékszem gyermekkoromból, az mind fenyő- s mogyorófa, tehát puhább fára készült (a rováseljárás eme kényszerítő körülményeiről, valamint a rováshoz felhasználható faanyagról igen szépen számol be Cs. SEBESTYÉN KÁROLY id. mű 9—10. és 6. l.). — A rovásnak az előbbieken hangsúlyozott eljárásával kapcsolatban szabadjon figyelmeztetnem THOMSENnek egyik evvel egyező igen értékes, de sajnos utóbb nem kellően méltatott megállapítására (IdO. 45. l.): „l'alphabet turc comme les runes, ne se compose essentiellement que de lignes verticales ou obliques et évite les traits horizontaux (le turc pourtant, contrairement aux runes, emploie parfois les lignes courbes)”, mert ez a megfigyelése alighanem a legjobban

részútos vonalka csatlakozik¹⁵. A kétfő egyesítéséből magától értetődően csakis a most szóbanforgó jegy állhatott elő, persze azzal az eltéréssel, hogy a vízszintesen haladó vonalkáknak valójában részút kellene haladniuk. *Ámde most már, amikor ismételten hangsúlyoztam, hogy Musnai az egy-et kivéve még a legkönnyebben alkalmazható hangzóugratásokat sem alkalmazta s egyetlenegy esetben sem vonta össze az egyébként nem egyszer könnyen egybekapcsolható rovásjegyeket (pl. Isten), vajjon szabad-e feltételeznünk e látszólag nehezen magyarázható szó kiolvashatása kedvéért, hogy Musnai György nemcsak összevont két rovásjegyet, ha-*

megvilágítja a türk ábécé egyes jegyei megváltozásainak okait, illetve a megváltozások szükségességét. T. i. minthogy a türk ábécében — úgy látszik — már kezdetlől fogva vannak vízszintes és görbe vonalak is és ezek megléte — tekintettel egyrészt a rovás-készítésnek fennebb jellemzett eljárására s feltéve természetesen, hogy ezek már megvoltak a legelső türk betűsorozatban is — meg arra vall, hogy nem feltétlenül bizonyos, hogy a türk írás alkotója eredetileg okvetlenül rovásírásnak szánta a jegyeit. A türk ábécé eleintén talán csak kölcsönzött jegyekből állott és betűsora csupán később bővült ki s alakult át rovásírássá, mely átalakulással együtt járt a kerek vonalak kiegyenesedése, a jegyek megszegleteződése. NÉMETH legutóbb (MRI. 27. 1.) ugyan talán nem éppen ezzel teljesen megegyezően vélekedik, ámde mégis mindenesetre olyan jelenség ez, amit a rovásírásunk jegyeinek a türk ábécéből való levezetésénél feltétlenül igen nagy figyelemben kell részesítenünk. Talán ez az a bizonyos elv, amely elv meglétének szükségességére NÉMETH éles szeme már réz reá mutatott (NyK. 45. — 1917. évf. 34. 1.; MNy. 28. — 1932. évf. 83. 1.). Hogy valóban törvényszerűségek kapcsolódnak-e hozzá vagy sem, azt természetesen csakis az összes részletekre kiterjedő vizálatok állapíthatják meg. — Amint JAKUBOVICH (SzRLÁ. 8–9. 1.), majd NÉMETH (MRI. 16. 1.), legutóbb pedig CS. SEBESTYÉN KÁROLY (id. mű. 1–10 1.) nagyon gondosan kifejtették, a nikolsburgi rovásjegysor lemásolója talán akaratlanul, de mégis rendkívül nagyjelentőségű részleteket őrzött meg a rovásírás rovóeljárását illetőleg. Megállapításaik mindenben megerősítik előbbi összegezésemet, sőt több részletben nagyon figyelemreméltóan ki is egészítik: főleg a körvonallal alkotott rovásjegyekre vonatkozóan (v. ö. 80. jzt.). Abban azonban aligha van igazuk azoknak, akik azt hiszik, hogy a két-két párhuzamos függőlegest összekötő részútos egyeneskék azért nem kötik teljesen össze a két-két függőlegest, hogy a rovás világosabb, tisztább legyen. Nem. JAKUBOVICH véleménye helyesebb: a teljesen körülrótt részecskék könnyen kipattanhatnak a rovásveszszöböl. Minthogy ez olyan gyakorlati kényszerűség, amelyre a tapasztalat hamar reávezette a rovókat, magától értetődően JAKUBOVICH nézetét kell helyesebbnek tartanunk.

¹⁵ SEBESTYÉN GYULA (MRHE. 135. 1.) összezavart eredményeivel szemben, az egész emlékenyag szabatos megvizsgálása után NÉMETH (NyK. 45. — 1917. évf. 31–32. és 40. 1.) szintén ugyanezt tekintli régibb alaknak. Annál is inkább teszi, mivel ez felel meg az eredeti türk jegynek is. Utóbbi ugyanis csak abban tér el, hogy a jegy megfordított [baö. 20., szakálla jobbról-alólról balra-felfelé halad, v. ö. RADLOFF (ATIM. 1. 1.), THOMSEN (IdO. 9. és 11. 1.), DONNER (SUSA. 14. — 1896. évf. 53. 1.), NÉMETH (MRI. VI. mell.)].

*nem még hangzót is ugrasztott itt, miként Sebestyén Gyula véli*¹⁶?

Úgy gondolom, nem szabad ilyen messzire mennünk és az utóbiért valószínűtlen NEMES De olvasása is. Azt hiszem, sokkal inkább megmaradunk az igazság mellett akkor, ha — PALFFIhoz hasonlóan — e jegyet nem összevont, hanem egyszerű rovásjegynek tekintjük. Ezzel kapcsolatosan meg kell azonban jegyezni, hogy PALFFI — noha egyaránt lehetségesnek tartja e jegy *j*, *d* vagy *i* hangértékét (KM. 66.—1934. évf. 218. l.), azonban mégis — csak a *J*-t vagy *D*-t alkalmazza végeredményénél (KM. 66.—1934. évf. 219., 221. l.).

6d. Most már, ha egyszerűnek vesszük kérdéses jegyünket, akkor legelőször is azt állapíthatjuk meg, hogy magától értetődőleg egyelőre teljesen figyelmen kívül kell hagynunk a csupán *i* feloldást, mert ennek a rovásjegye a felirat többi szavaiban háromszor fordul elő, mégpedig egymás közt minden esetben tökéletesen megegyező, de ettől mégis határozottan eltérő alakban.

6e. Következésképpen tehát mindössze a *D*-vel vagy *J*-vel való azonosítás maradt meg kiolvashatási lehetőségként. Mivel azonban a rovásjegyek — amint SEBESTYÉN GYULA (MRHE. 116. l.) igen helyesen megjegyzé — az idők folyamán bizonyos alakváltozásokon mentek keresztül¹⁷, közöttük természetesen a *d*, *i* s a *j* rovásjegyei is és ezeket

¹⁶ Az, hogy SEBESTYÉN GYULA a *deák* helyett *deják*-ot tesz fel, az még nem ellenezné olvasása helyességét, mert hiszen ez az alak élhetett a népszájon és amint a Georgius névnek Georgyus alakban való írása mutatja, festőnk minden iskolázottsága ellenére is hajlott a népiességre. A Magyar Tájékoztató I. köt. 387—388. h. a *deják* alakot valóban említi is Csikból, a *doják* alakot pedig Udvarhelyből, a *gyák*, *gyeák* alakokat végül a moldvai s bukovinai csángóságból. A Magyar Nyelvtörténeti Szótár I. köt. 486—487. h. viszont 4 helyről (MünchC. 165., 211., Mon. Irók III. 201., LevT. II. 49.) sorolja fel a *deják* alakot. Használata a most elmondottakból kitetszőleg tehát egyáltalán nem olyan elterjedt, hogy gyakoriságával valószínűsíthetné Sebestyén magyarázatát. A *gyák*, *gyeák* alakra, mely pedig sokkal jobban megfelelne a Georgyus alaknak, mint a *deják*, azért nem gondolhatunk, mert, ha ez volna, akkor az *egy* szóban is meglévő *gy* jeggyel írta volna. A *deják* — bár értelmileg nagyon jól beillene — feloldás viszont a 15. §-ban kifejtendők miatt lehetetlen, meg azért, mert ebben az esetben a jegycsoport legutolsó jegyével nem tudunk mit csinálni.

¹⁷ NÉMETH szakszerű kutatásai ugyancsak azt erősítik meg, hogy nem mindenik jegy maradt meg változatlanul a maga ősi alakjában (v. ö. NyK. 45. — 1917. évf. 29., 33., 34. 38. l. stb.). Erre vonatkozólag — a 23. jzt-ben elmondottakon kívül — l. még THOMSEN betűalak összehasonlítását (IdO. 9. l.), amelyből világosan kiténik, hogy eltekintve attól, hogy az egyes betűk alakjai alig másfél évszázad alatt [THOMSEN ugyanis a jenisszeji feliratokat 650. körülről, ha nem még a VI. századból, az orkoni feliratok első csoportját 732—735. körülről (mert, noha sírleírásai szerint KOL TEGIN és bátyja, BILGÁ KAGAN egy-egy évvel előbb hunytak el, mégis ebben a két esztendőben tartották

az alakváltozatokat eddig még senki se tisztázta, okvetlenül szükséges behatóan megismerkednünk nemcsak a fenti hangok rovásjegyeinek eredeti alakjaival, hanem azoknak későbbi változataival is ahhoz, hogy világosan láthassunk és helyesen ítélhessünk e jegyek minden részletében.

A rovásnaptár rovásjegysorában az *i* s az *ei* (SEBESTYÉN GYULA

meg temelési végtisztességtételüket és írta meg unokaöccsük (?) JOLIG TEGIN a sírkövek feliratait, v. ö. RADLOFF: ATIM. 424., 448., 456. és 459. l.; továbbá THOMSEN IdO. 84., 85., 87., 119., 120., 130., 134., 172., 177., 183—184. l.), az ujjur uralkodóház korabeli második csoportját 784-ből keltezi (v. ö. IdO. 53., 7., illetve 53. l.; a RADLOFF-féle kiadás a betűk alakváltozásainak megállapítását illetőleg — sajnos — nem használható, mert nyomdai okokból kénytelen volt egységes betűalakokat használni, ámde maga mondja ATIM. 303. l., hogy a feliratok jellege nagyon különféle) igen lényeges átalakulásokon mentek keresztül. Összehasonlításuk szempontjából rendkívül figyelemreméltó körülmény az, hogy amíg a legrégebbi jeniasszeji betűsorban egy-egy jegynek aránylag több alakváltozata van és átlagban véve bonyolultabb felépítésűek (t. i. még jobban őrzik az eredeti aramæus ábécé betűinek alapvonásait), addig az orkoni feliratok I. csoportjában az egyes jegyeknek már nemcsak, hogy sokkal kevesebb változata van, hanem a változatok is kevésbé bonyolultak és sokkal egyszerűbbek (rovásjellegűbbek), végül a legkésőbbi orkoni II. csoport feliratainak betűi annyira, úgy megváltoznak, hogy a rovásjelleg majdnem teljesen eltűnik. Ez ugyanaz a jelenség, amit a türk írás másik ágánál figyelhetünk meg: a mi rovásjegysorunkban is kevesbedik az eredeti betűk száma, növekszik az idegenből kölcsönzötték mennyisége, majd a latin írás befolyása következtében teljesen el is veszíti rovásjellegét. — Ezekkel kapcsolatban érdekes még egyre reámutatnom. Arra, hogy a jeniasszeji feliratok ábécéje bizonyosan 552—630/659-ig virágzott, vagyis attól kezdve, hogy T^UUMEN 552-ben az ázsiai avarok leverésével birodalmat alapított, egészen addig, míg az utóbbi években előbb a keleti, később a nyugati türkök is kínai fennhatóság alá nem kerültek. Az orkoni feliratok I. csoportjának ábécéjét pedig 680/682—745. közé kell beosztanunk, amikor ELTERIS KAGÁNNAK sikerült felszabadítania a kínai iga alól a keleti türköket, mígnem aztán 745-ben az ujjurok végképp meg nem dönték birodalmukat (v. ö. NÉMETH GYULA: HMK. 194—195. l.). Hogy az említett betűsorok használata valóban így korlátozódik-e, azt az újabb szakirodalom hiányában nem mondhatom meg ennél szabatosabban, de bizonyos, hogy RADLOFF (ATIM. 301—303., 423—424. l.) és THOMSEN (IdO. 51—53. l.) megállapításai csak ezt támogatják. Ha ez a megfigyelésem helyes, akkor — tekintve egyrészt, hogy rovásjegysorunk jegyei (mint NÉMETH is nagyon helyesen megjegyzi: NyK. 45. — 1917. évf. 23. l.) a jeniasszeji ábécéhez állanak legközelebb, másrészt, hogy a rovásjegysorunkban az orkoniak változtatásaiból, a baö. 17-t kivéve, semmi sincs, ámde ennek alakja oly egyszerű, hogy annak alapján még nem mondhatni azt, hogy az orkoni írásrendszer hatott a miénkre — akkor csakis 552—659. között sajátíthattuk el a türköktől a rovásírásunk elemeit, helyesebben 576—659. között, mert, amint NÉMETH szépen kimutatta (HMK. 201—202. l.), a türkök 576-ban foglalták el a krimiai Bosporos várost és ezt csak akkor teheték meg, ha előbb meghódították a magyarok kubánvidéki hazáját. Ez a három emberöltő az, amely alatt a magyarság annyira szorosan beletartozott a nyugati türk birodalom kötelekébe, hogy a bizánci írók még félezer évvel később is, a dunamenti hazájukban is, turkoknak nevezik a magyarokat. Ez alatt az idő alatt jól elsajátíthatták a türk írást, annál is inkább, mert az újonnan meghódított nép vezetésével megbízott türk kegán bizonyára nem magában

szerint tulajdonképpen a *j*) hangok jelölésére két külön rovásjegyalakot találunk (baö. 17. és 21.). Szövegében ellenben — miként NÉMETH egész helyesen megállapítja (NyK. 55.—1917. évf. 31—32. l.) — mind az *i*, mind a *j* jelölésére mégis mindig kizárólag az elsőt, az *i* rovásjegyet (baö. 17.: függőleges egyenes, amelynek felső végéhez balról, valamivel alábbról

ment oda, hanem nemzetségével együtt (vajjon a NÉMETH: HMK. 274. l. által bolgár-török eredetűnek bebizonyított Gyarmat, Tarján, Jenő, Keszi törzsek közül a Tarján vagy Jenő, mint méltóságnéből képzett törzsnevek, vagy legalább egyikük, nem ennek az emlékért őrzik?), amely utóbb a magyar nyelv, a katonai szervezet, stb. tanúsága szerint bizonyára bele is olvadt a leigázott magyarságba. Volt tehát elég alkalom az írás elsajátítására. Azt pedig, hogy a legnagyobb valószínűséggel így sajátítottuk el a türk írást, nem pedig egyszerű átvétellel, azt majd a 17. §-ban kifejtendő átalakulási folyamatok mutatják. Már ezek alapján is, de remélem, a hasonló, megbízható lezármaztatások szaporodtával még inkább, *feltétlenül bizonyosnak kell tartanunk, hogy az írás átvétel csakis ilyen huzamosabb időn át tartó nép-beolvadással történhetett meg.* — Az előszóban megemlítém, hogy nem juthattam hozzá NÉMETHnek sem a németnyelvű összefoglalásához, sem ahhoz, az előbb tárgyaltak szempontjából még jelentősebb művéhez, amelyben a Balkas-tó déli oldalába torkoló Talasz-völgy türk felirataival foglalkozott. Amint JAKUBOVICH (SzRLA. 1. l.) és NÉMETH (MRI. 26—29. l.) egyes idézeteiből látom, az ott újabban talált türk feliratok betűsorának nem kevesebb, mint 16 betűje kapcsolható jól össze rovásírásunk jegyeivel, azaz a rovásírásunk a talasz-völgyihez még szorosabban hozzátartozik, mint a jenisszejihez. Minthogy NÉMETH a MRI-ban nem foglalkozott behatóbban a talaszvölgyi feliratok korával és a többi türk felirathoz való viszonyával, az általa röviden elmondottak alapján én sem bocsátkozhatom részletesebb megbeszélésbe. Ámde mivel az MRI. 26. l. szerint a Jenisszej felső folyása vidékén talált feliratok összekötő kapcsul szolgálnak a talaszvölgyiek és az orkonmentiek között, ebből mégis az tűnik ki, hogy a türk betűsorok közül a talaszvölgyit tartja a legrégebbnek. NÉMETHnek ez a véleménye nem változtatja meg az előbbi kormegállapítást, mert most is csak az 576—659. közötti három emberöltő marad meg olyanoknak, amikor a nyugati türk birodalom kötelekébe tartozó legnyugatibb népek elsajátíthatták ezt a türk írást. A talaszvölgyiekkel való szorosabb kapcsolat valószínűbb is, először már csak azért is, mert a nyugati türk birodalom középpontja Nyugati-Turkesztán-(ú. n. Orosz-Turkesztán)ban volt, a Talasz-völgy pedig itten van, másodszer azért, mert Nyugati-turkesztán és a Kubán-melléki őshaza között sokkal kisebb a távolság, mint az utóbbi és a Jenisszej völgye között, harmadszor végül azért, mert a törkök a kubánvidéki Magyarországot bizonyára emiatt foglalták el, hogy így a Fekete-tenger partján tengerparthoz jutva, könnyebben bonyolíthassák le a Bizánci kereskedelmüket. *Mivel pedig ehhez a területhez — Nyugati-turkesztánból ugyanígy ezen át vezetett Bizáncba a legrövidebb út, — nagyon jelentős kereskedelem-politikai érdekek fűződtek, bizonyára nem valami kisebb csapattal szállották meg, hanem okvetlenül az anyanép legalább egyik erősebb törzsével (a kevéssel előbb a NÉMETH: HMR. 274. l. alapján elmondottak ide is vonatkoznak!).* Ezek is tehát mind azt valószínűsítik, hogy a mondott 576—659. közti időben sajátítottuk el a türk írást, *mégpedig a nyugati türk birodalomnak a talaszvölgyi feliratokban megőrződött írását.* A jenisszejvidéki feliratoknak a mai tudományos színvonalú kritikai kiadása előtt azonban nem dönthetünk véglegesen ebben a meglehetősen valószínűséggel tisztázott kérdésben. Jövendő megítélésénél egyébként különös alaposággal meg kell figyelnünk a kísérő

kezdődő rézsútos vonalka csatlakozik) használták, a másikat (baö. 21.: függőleges egyeneske, melynek felső végén balról-alólról szeliden emelkedő egyeneske a közepével nyugszik), viszont egyetlen egyszer sem. Ennek a rendkívül szembetűnő ellentmondásnak bizonyára az lehet az egyedüli oka, hogy a rovásnaptár rovásbetűsora s szövege nem egy-

régészeti anyagot is. FETTICH NÁNDOR legutóbbi remek munkájában (A honfoglaló magyarság művészete. Budapest, 1935. 28—33. l.) ugyanis elvitázhatatlanul kimutatja azt, hogy az az egészséges lovasnomád műveltség, amely a Kr. u. VII. században a Jenisszej felső folyása mentén elterülő minuszinszki medencében felvirágzott, a levediai s magyarországi korahonfoglaláskori sírjaink mellékleteinek tanúsága szerint nagyon erősen befolyásolta a levediai magyarság felszerelési tárgyi művészetét. A sírok ember-tani anyagából: az inkább vagy kevésbé mongol jellegű koponyákból a leghatározottabban következett az is, hogy egyidejűleg vérkeverődés is történt: jelentékeny számú türkkal gyarapodott a magyarság. Ámde amíg ezek a kereszteződési nyomok éppen annyira származhatnak a megelőzőleg említett nyugatturkesztáni türk, mint a FETTICH feltételezte minuszinszki türk beolvadásból, addig feltűnő, hogy az említett minuszinszki tárgyi művészeti hatások a kubánvidéki hazában még nem mutathatók ki. A Minuszinszk — Nyugatturkesztán — Kubánvidék — Levedia idevágó régészeti anyagának lelkiismeretes átbüvárlása s összehasonlítása kétségtelenül igen nagy mértékben elő fogja segíteni s esetleg végleg eldönteni a most vázolt összefüggéseket, illetve össze nem függéseket. Az említett művészeti hatásoknak Nyugatturkesztánban és Kubánvidéken még nem létéből ma csakis arra következtethetünk, hogy, ha nem is közvetlenül a 659. évet, a kínai leigázást követő évek valamelyikében, de (tekintve, hogy a minuszinszki medence említett nagyobb mérvű fellendülése esetleg csak azután következett be, amidőn a nyugati türk birodalom széthullása után ottan alakult ki egy újabb türk központ.) 745 után, a türk birodalomnak az ujugrok általi végleges szétrobantásakor, valamelyik minuszinszki türk törzs semmiesetre se hódolt be az ujugroknak, hanem előbb nyugatnak (permi kormányzóságbeli reidkori lelet, FETTICH id. mű. 32. mell.), majd délnek verődve, legkésőbb a VIII. század második fele kezdetén beleolvadt a magyarságba s növelte annak talán harciasabb török elemét. Könnyen meglehet, hogy éppen ezek beolvadásának lett egyik következménye az, hogy a magyarság felszabadította magát a kazár uralom alól és legkésőbb a IX. század elején (NÉMETH 800—830. közé teszi: HMK. 154. l.) független államot alkotott. NÉMETH vizsgálatai (HMK. 272. és köv. l.) azt eredményezték, hogy a magyarság Kürt és Kér törzseinek neve nemcsak, hogy valószínűleg középpázsiai eredetűek és nem egyszerű népnévként kerültek hozzánk, hanem minden bizonnyal a hozzátartozó néppel együtt (HMK. 250—253. l.). Tekintve most már, hogy a Kürt népnév nemcsak a honfoglalásban résztvett Kürtgyarmat törzs nevében és a belőle alkotott helynevekben maradt fenn, hanem a székelységről egész 1579-ig megőrződött a *Meggyes-nem Kürth ága* nevében is és a Kürt népnév *legelőszőr az egyik jenisszeji feliratban* (a RADLOFF: ATIM. 311—314. l. között legelesi felirat 5. sorát NÉMETH, HMK. 251. l., így fordítja: 'a Kürt nép kánja, Alp Urungu . . .') fordul elő, nyilvánvaló, hogy a Kürt-törzs okvetlenül az a törzs volt, vagy legalább egyike ama törzseknek, amelyek a minuszinszki medencéből kizavarva olvadtak be a magyarságba a mondott időben. Mindezek következtében egészen bizonyos, hogy bár feltétlenül 576—659. között, a meghódító nép beolvadása révén, sajtátítottuk el a talaszvölgyi nyugati türk írást, mégis cseppet se csodálkozhatunk azon, ha még kevésbé későbbi jenisszeji elemeket is találunk rovásírásunkban, mert a köz-

korúak. A rovásnaptár rovásjegyei s írásmódja egyes helyeken a rovásbetűsorénál sokkal régebbi állapotot tükröznek vissza, mert — ne felejtjük el — az *i* alakja ősbib: még a türk ábécére megy vissza s mert — amint azonnal meglátjuk — az *ei* (*j*)-nek ezen alakja s a későbbi írásmód között feltűnő ellentét van¹⁸.

MÁTYÁS MESTERÉK 1501-i felirata kb. ugyanazt vallja. Az *i* = *baö*. 17. rovásbetűalak a *csinálták* szóban kétszer található meg teljesen tiszta, határozott alakjában. Harmadik előfordulását azonban nem használhatjuk bizonyításhoz, mivel az *írnak* kezdőbetűjéül a másoló a *gy* jegyét (*baö*. 22., függőleges egyeneskét középtájon két balról-alólról jobbra-felfelé haladó párhuzamos ferde egyeneske metsz) másolta le. Megtörténhetik, hogy nem a másoló tévedett, hanem a felirat korábbi kijavítói rontották el eredeti alakját. Bármint is van ez, ezt az elrontott alakot éppen olyan jogosan származtathatjuk le az *i* eredeti alakjától, mint a rovásnaptárbeli *j* rovásbetűalaktól. Sőt, noha SEBESTYÉN GYULA erre az utóbbira „javította ki”,¹⁹ azt hiszem, mégis csak helyesebb az előbbire visszavezetnünk. A János, továbbá a később lejegyzett *Eliás* nevében a *j* illetve az *i* jegyeket ugyanis mindkét esetben egyöntetűen az *ak* (*baö*.

vetlenül a minuszinszki medencéből jött és türk írást tudó Kürt törzssel jeniasszeji elemeknek is kellett belékerülniök és azok a székelységben a Meggyes nem Kürt ága nevéhez hasonlóan egészen jól fennmaradhattak a XVI. század második feléig.

¹⁸ Jóllehet SEBESTYÉN GYULA feltétlenül a XV. század második feléből származónak vélte a rovásnaptárt, az emlékekkel behatóbban foglalkozók előtt mégis régóta ismeretes, hogy nem állíthatni éppen annyira határozottan azt. Így legújabbban JAKUBOVICH (SzRLA. 14. 1.) 1690. körülről keltezi rovásjegysorát, NÉMETH pedig — noha a rovásnaptárt szintén határozottan a XV. század második feléből valónak tartja (MRI. 3., 6—8. l.), az általa elősorolt jellemző részletek alapján mégis — elismeri, hogy vannak olyan részei, melyeknek írója a rovásírást nem a naptár rovása idejéből, hanem későbbi fejlődési fokán ismerte (MRI. 8., 24. l.). Állásfoglalásom, alapjában véve, tehát nem egyedüli. Feltétlenül nagyon kívánatos volna az előbbieket miatt a rovásnaptárt és rovásjegysorát mielőbb mind nyelvészeti, mind írástörténeti alapon teljes részletességgel izekre boncolni, hogy biztosan láthassunk ebben is.

¹⁹ Ezzel kapcsolatban reá kell mutatnom SEBESTYÉN GYULA eljárására. MÁTYÁS MESTERÉK 1501-i feliratának mindkét elsőrendű *csin* összevonását elrontotta a „kijavításában”. Az *i* ferde oldalszakállkáját ugyanis elszakította a függőleges szártól és csupán a *n*-t keresztező részét hagyta meg! Teljesen következetlen az az eljárása, hogy amíg a János és *Eliás* nevek *i*-jét és *j*-jét az előbbihez hasonló, de helyes alakú jegyre, addig az *írnak*, szintén hibás leírású jegyét az *i* későbbi alakjára: *baö*. 18. „javította ki”. Jellemző az is, hogy a *rovásnaptár* betűsor ismertetésénél minden további nélkül elfogadta a *baö*. 17. = *i* egyeztetést, az *ei* = *baö*. 21. azonosítást pedig tévesnek mondotta s *j*, stb.-nek javította ki anélkül, hogy végignézte volna: a rovásnaptár erre vonatkozó részei valóban igazolják a betűsor állítását vagy ellenzik, helyesebben más törvény tűnik ki belőle?

10.) jeggyel jelölték. Feltétlenül hibás, illetve elrontott — az igaz — ez a jegy is, mert hiszen ebben az értékben semmiképpen sem illeszthető be a szövegbe, de azért ez a romlott alak a mindössze egy mellékvonalnyi többlettel okvetlenül sokkal könnyebben javítható ki az i eredeti jegyére, mint a rovásnaptárbeli *j* jegyre.

A KETEJI SZÉKEL TAMÁS-féle feliratban ellenben már határozottan megvan mind a két jegyalak. Többek között a *Bilaji meg esztendejik* szavakban, amelyekben közvetlenül egymás mellett találjuk meg a kérdéses jegyeket, mégpedig úgy, hogy itt az *i* régi jegye (baö. 17.) már a *j* hang jelzésére szolgál, míg az *i* hang jelölésére a rovásnaptár rovásbetűsorának *ei* (*i*) jegyét használták, amely valójában szintén csak az előbbire megy vissza s abban különbözik, hogy a függőlegeshez csatlakozó rézsútos oldalvonalka nem végződik a függőleges csúcsán, hanem a megkezdett irányban, ugyanakkora hosszúságban tovább folytatódik (baö. 21.).

KETEJI SZÉKEL TAMÁS feliratának ezen utóbbi rovásjegyalakjai s ilyen hangértékű használatuk aztán végig megmaradnak (Bögözi, SZAMOSKÖZY, TELEGDI²⁰, stb.), csak azzal a lényeges eltéréssel, hogy a rézsútos keresztező vonalka többé nem a függőleges csúcsán át halad, hanem valamivel alább át is metszette azt, mégpedig előbb rézsútosan (baö. 21a.), utóbb meg vízszintesen (HARSÁNYI—HICKES, az 1680-i ábécé, stb.).

A *j* immár egészen különvált jegyénél a legutóbbihoz teljesen hasonló folyamatot figyelhetünk meg, mert ennél — eltekintve TELEGDI s RETTEGI rovásjegysorainak kissé módosítottabb alakjaitól — szintén ugyanez az átalakulás ment végbe: a kezdetben ferde oldalszakállka vízszintessé helyeződött át (az 1680-i ábécé, stb.), ámde anélkül, hogy a függőleges csúcsáról lennebb csúszott volna.²¹

²⁰ Feltétlenül meg kell említenem, hogy TELEGDI-nél a mintákul bemutatott imádásokban még ismételtelen felcsillan a régi használat: az *i* ősi rovásjegyét olyan szavakban is használja (*kinyerjnket*, *bjneinket*), hol az újabb használat szerint semmi esetre sem alkalmazhatta *j* értelemben! Sajnos, SEBESTYÉN GYULA megelégedett ezeknek hiba gyanánt való kimondásával, ahelyett, hogy reámutatott volna eme rendellenességeknek rendkívül nagy rovástörténeti értékére (l. 72. jzt.), illetve félreértve ezek igazi jelentőségét, Telegdi életkorának megállapításához vélte felhasználhatni (MRHE. 92. l.).

²¹ Az *i* s a *j* alakját illetőleg azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a legújabb napvilágra került emlékeket sem. A nikolsburgi rovásjegysorban az *i* régi jegye (baö. 17.) az *ei*(*j*) hangot jelöli, míg az *i* hangot a későbbi baö. 18. jegy, azaz éppenúgy, mint a KETEJI SZÉKEL TAMÁS után következő emlékek. Ezzel szemben MISKOLCZI CSÜLYAK ISTVÁN rovásjegysorai (JAKUBOVICH: SzRLA. II. mell., 1610—1638. közttről, valószínűleg TELEGDI Rudimentájára megy vissza) közül az első az *i* s *j* hangok, tehát mindkét hang megjelölésére, ha külsőben nem is tökéletesen egyező, de lényegileg

6f. Ha ezek után még egyszer végigpillantunk a most megvitatott jegyek alakváltozatairól elmondottakon, feltétlenül azonnal szemünkbe tűnik az, hogy az *i* rovásjegye — a *j* hangértékű átváltozástól eltekintve — az idők folyamán alakilag azonosult a *d*-vel, feliratunk *t*-jei is tehát tulajdonképpen a *d* eredetibb alakjában szerepelnek! *Minthogy pedig a két azonos alakú, de nagyon különböző hangértékű jegy használata feltétlenül erősen zavarta volna az eligazodást*²², az írástudóknak okvetlenül igyekezniök kellett arra, hogy most

mégis csak azonos alakot használ: az *i* régibb rovásjegyét. A másodikban viszont olyan változatokat, mint KETEJI SZÉKEL TAMÁS. Amíg MISKOLCZI CSULYAK ISTVÁN rovásbetűhasználatát mindenben támogatja a fentti fejtegetéseimet, addig a nikolsburginak korai volta ellenzi azokat. Én azonban az utóbbiak napvilágra kerülte után sem tartom helyesnek eltérni a fennebb elmondottaktól meg a továbbiakban elmondandóktól (főleg 6. §). A nikolsburgi tanulságát legfennebb abban fogadhatom el, hogy ez a zavar már korábban beállott, mint ahogyan én a fennebbieken véltem. Okát okvetlenül vagy valami *i > j* hangváltozásban kell keresnünk, vagy pedig abban, hogy talán a latin írásyakorlat hatása alatt előbb kivészelt a *j* rovásjegye s mindkét hangot az *i* régi jegyével jelölték, majd utóbb, amikor a bizonyára állandó félreértések, zavarok miatt kénytelenek voltak visszatérni az *i* s a *j* külön rovásjeggyel való jelöléséhez, a *j* régi jelét már nem ismerték és akkor kezdődött a fentiekben vázolt átalakulási folyamat is. Talán a rovásírásunk zárt *é* hangértékű *baö.* 23. jegyének a sorsa bizonyítja legjobban, hogy mennyire lehetséges a hasonló összezavarás, csere-bere. Csak nemrég sikerült LIGETI LAJOSnak (MNY. 21. — 1925. évf. 50—52. l.) rendkívül élesszemű megfigyelések és következtetések alapján kimutatnia, hogy a jenisszeji türk ábécé zárt *é* betűje szintén átkerült a rovásírásunkba, sőt még a XVI. században is megvolt (rovásnaptár, Mátyás mesterék 1501-i felirata, Telegdi imádságai). Hangértéke még ekkor is az ősi volt, de a rovásjegysorok már nem ismerték így, mert jegye időközben a *h*-nak a görögöből kölcsönzött nagyon hasonló jegyével azonosult. Hogy az *i*-nek és a *j*-nek az előbbieken vázolt átalakulása nem történhetett korábban, mint éppen a most tárgyalt emlékek korában, arra talán éppen magának a nikolsburgi ábécének a rováseljárásról illető jellegzetességei igazítanak útba. Feltétlenül bizonyos ugyanis abból, meg a Mátyás mesterék 1501-i feliratából, hogy a rovásjegyekben eredetileg egyetlen olyan jegy sem volt, amelynek *legkisebb része is, akár alól, akár felül, kiállott volna abból a sorból, amelyet a függőleges vonalak felső, illetve alsó végeit összekötő két képzeleti egyenes határol, mert ezek tulajdonképpen nem egyebek, mint a rovásvevőző illető oldalának hosszanti szélei!* Magától értetődik tehát, hogy az *i*-nek az az alakja, melyet KETEJI SZÉKEL TAMÁS használt először és megvan a rovásnaptárbeli rovásjegysorban is, stb. (*baö.* 21., az *i* baloldali szakállkája jobbra részsűt felfelé meghosszabbodott), semmiesetre sem lehet ennél korábbi és az alak nem is eredeti rovásjegyalak, hanem csakis *tollal való írás útján keletkezett változata.* — NÉMETH (MRI. 25. l.) kb. a fentiekkel megegyezően vélekedik, mert úgy az *i*, mint a *j* rovásjegyeit egyképpen a türk *baö.* 17. = *i*-ből vezetik le (VI. mell.).

²³ Maga SEBESTYÉN GYULA a legcsattanósabb példa erre. Az *Úr imádságában* (MRHE. 103–105. l.) pl. minden helyett *mintenre*, *dicsőség* helyett *licsőségre*, *mindörökön* helyett *miniórökökre*, stb. írta át a rovásjegyes szöveget és természetesen „a rovásírást már nagyon fogyatékosan ismerő” TELEGDI hibájának, tudallanságának tudja be mindez

már a *d* jegyét többé-kevésbé megváltoztatva, megkülönböztethessék az *i* jegyétől²³. Ha ennek utánakeresünk, valóban meg is találjuk az erre való főrekvést.

A TELEGDI utáni írásemlékeken ugyanis a *d* eredeti jegyét (*baö. 18.*) — amelyet, mint említém — kezdetben egy hosszabb függőlegesből és egy, azt előbb rézsútosan, utóbb vízszintesen keresztvező rövidebb vonal-kából alkottak, odamódosították, hogy az immár keresztalakú jegynek mind a négy szára egyenlő rövid lett: +. *Ámde, mint Rétyi Péternek* (SzRLÁ. III. mell.) *és Lakatos Istvánnak* (BOGA: id. mű 2. mell.) *a Telegdiére visszamenő 1671- s 1702-i betűsorai, továbbá a Teleki-könyvtár*

²³ Ha valaki kételkedne eme következtésem jogosságában (abban t. i. hogy valamelyik írástudó tudatosan változtatott e jegy alakján), azt külön figyelmeztetem először THOMSEN-nek még nem egészen határozott véleményeire (ldO. 46. l.: a türk ábécében az ugyanazon mássalhangzóknak a különböző magánhangzókkal való kapcsolatára alkalmazott külön jegyek — és ez teszi teljesen eredetivé ezt az ábécét és különbözeti meg az összes többi ábécéktől, amelyekhez egyébként külső alak tekintelében hasonlítanak — nagy része valószínűleg annak a szabad kitalálásai, aki oly ötletesen állította össze ezt az ábécét; 51. l.: a türk ábécé három magánhangzójának betűi közös terv alapján, közvetlen előképek nélkül készültek, mégpedig talán szabad kitalálás eredményei, máshol is említi még ezt, pl. 28., 50. l. stb.), azután meg NÉMETH többször idézett kiváló tanulmányának egyes részeire (NyK. 45. — 1917. évf. 25. l.: a türk ábécé készítője rendkívüli önállósággal járt el. Kétségtelen, hogy egész sereg jegyet teljesen szabadon talált ki. Az r, l, b, d, t, stb. hangok számára külön mélyhangú s külön magashangú szavakban alkalmazható jegyeket, — minthogy előképében: az aramaeus írásban nem voltak meg — neki magának kellett kieszelnie; 32. l.: a magyar ábécében a XVI. században az *i-j* hangok megkülönböztetése végett kissé módosították a régebbi jelet; 33—34. l.: a magyar és a jenszjeji ábécé némely betűi lényeges vonásokban még megegyeznek ugyan, de kissé már eltérnek egymástól, mégpedig úgy, hogy az egyszerűbb rovásjegyek kevésbé alakulnak át, a bonyolultabbak ellenben gyorsabban megváltoznak; 36—38. és 42. l.: a magyar ábécé az új hazában több idegen jegy kölcsönvételével bővült ki, mert a türk ábécében erre nem volt hang, tehát jegy sem; továbbá 38—42. l.: hol ismétellen hangsúlyozza, hogy az egyes jelek az idők folyamán feltétlenül bizonyos változásokon mentek keresztül. Fentti soraimban, azt hiszem, eléggé megindokoltam, hogy szükséges volt a *d* régi jegyét megváltoztatni s elegendő érveléssel támasztottam alá azt is, hogy miért kell éppen ezt a jegyet a *d* megváltoztatott alakjának tekintenünk? — A szóbanforgó jegyben feltételezett változás egyébként semmiesetre sem nagyobb, mint amennyit NÉMETH is megenged, pl. a görög és magyar *l*, továbbá a türk és magyar *p*, stb. azonosításánál (NyK. 45. — 1917. évf. 30—31. és 36. l.; MRI. 28—29. l.). — Megjegyzem befejezésül, hogy az írásban megnyilvánulható hanyagságot vagy a hiányos műveltség miatt nem következetes és jó helyesírást, amelyeket pedig RADLOFF (ATIM. 300. l.) és THOMSEN (ldO. 8. l.) egyaránt ismétellen hangoztatnak, a fentti tárgyalásomban egyáltalán nem tekintettem olyanoknak, mint amivel kellően megindokolhattam volna az alakváltozást. Végül pedig, *alapjában véve, nem is szabad feltételeznünk azt, hogy ez az írás változatlanul maradt meg évszázadokon keresztül, hiszen nincs egyetlen egy olyan írás sem, amelyik hosszabb vagy rövidebb időközökben többé-kevésbé meg ne változott volna!*

klenc rovásjegysoros betűalak összeállítása mutatják, ez még mindig nem volt elegendő a szabatos megkülönböztetéshez és evégett utóbb másban is változtattak még a jegy alakján. Lakatos az ábécéjében, az említett betűalak összeállítás szerzője meg az összeállítása Telegdi-féle s udvarhelyi eredetűnek jelzett soraiban ugyanis a d rovásjegye jelül a mostani f betűnkkel tökéletesen megegyező jelet rajzolt be (baö. 24.), sőt mi több, az Anonymus-féle változatba f-t (baö. 25.). Majdnem szakasztott olyant, mint Rétyi Péter, továbbá Lakatos István a mássalhangzók csoportjába!

Az utóbbi változatok lényegileg azonosak a mi kérdéses jegyünkkel. Ezeknek is van függőleges szára, derékon keresztező s a felső véghez csatlakozó egy-egy vonalkája. Eltérnek azonban a mienktől abban, hogy az utóbbi vonalka nem szögben törik meg, hanem ívben folytatódik, mégpedig nem balfelé, hanem jobbra. Minden kétséget kizáróan tehát nem azonosíthatjuk a két jegyalakot, de viszont, ha tekintjük azt, hogy az egyik csoport a latin íráshoz szokott kézvezetés és esetleg latin betű hatása alatt módosult, illetve lett kerekdedebbé, a felirat pedig sokkal jobban megőrizte a rovás vágó jellegének inkább megfelelő egyenes és szögletes vonalvezetést, továbbá, hogy nemcsak — mint NÉMETH²⁴ is

²⁴ Ny. K. 45. — 1917. évf. 30–32. l. — Aki megnézi THOMSEN összehasonlító táblázatát (IdO. 9. l.), az már rövid vizsgálódás után is megfigyelheti azt, hogy az orkoni feliratok ábécéjének egyes jegyei (a; az y-t illetve az o-t vagy u-t ugrató g; a j, i, u) tulajdonképpen nem mások, mint a jenísszeji megfelelőik megfordított alakjai. Megfordított betűk — RADLOFF szövegközlése szerint (sajnos sem a finn expedíció eredeti kiadása, sem pedig a RADLOFF-féle Atlas der Altertümer Mongolei, St. Petersburg 1892. nem áll rendelkezésemre!) — mindössze a Csakul (az Ulug-kem mellékvize) melletti V. és VI. sz. feliratokban (ATIM. 322–323. l.), továbbá a Kemcsik-folyó felett kimagasló Kaja-Basy oldalán megőrződött sziklafeliratban (ATIM. 325–326. l. vannak, mégpedig úgy, hogy amíg a legelsőnek említett felirat öt sorából az utolsó kettő szabályosan jobbról-balra haladólag íródott, addig a három első sorban ezzel ellenkezőleg nemcsak a szavak sorrendje irányul balról-jobbra, hanem az egyes betűk alakjai is következetesen átfordítottak! A második feliratnak mindhárom sorát az utóbbi rendellenes irányítással vésték. A legutolsónál végül a kibetűzhető hét sorból az 1., 2. és 5. sorok (RADLOFF tévesen az első öt sort írja ilyennek) mennek így balról-jobbra, míg a többiek mind rendszeren, jobbról-balra haladólag vésettek. A betűk megfordítása, ha nem is közönséges szokás, de mégis megvan a türk anyabécében is. Az egyes szavakban netán egyenként előforduló megfordított jegyeket még magyarázhatjuk a feliratok készítőinek a hanyagságával (a hanyagságot illetőleg l. RADLOFF: ATIM. 300. l.; THOMSEN: IdO. 8. l.), a most idézett részleteket azonban terjedelmes voltak következtében aligha. Talán esetleg a felirat készítőjének balkezes (v. ö. 14. jzt.-ben elmondottakkal) voltában lelhetjük fel e rendellenesség nyílját, bár ennek ellene mond, hogy a sorok ilyen rendellenesen való vezetése az idézett feliratokban nem mindvégig egységes. Nem lehetetlen az sem, hogy esetleg veaszöre — kigyózőan — felrótt minta után faragták kőbe s ez a körülmény okozta

ismételten megjegyzé — magának az anyairásnak, a jenisszeji türk írásnak emlékeiben is, ha nem is teljesen szabályszerű, de egészen közönséges az egyes rovásjegyeknek hol jobbra, hol balra fordítása, hanem előfordul még a mi rovásírásos emlékeinken is, pl. Keteji Székel Tamásnál, sőt Mátyás mesterék 1501-i feliratában is, akkor nem tarthatjuk valószínűtlennek, sőt egészen elfogadhatónak kell vélnünk e jegy *d* voltát, kivált, ha az előbbieken kívül még más egyéb igen jelentős körülmények is támogatják véleményemet.

Azt, hogy a kérdéses rovásjegy csúcsához vezetett vízszintes vonalka — mert ne feledjük, eddigi tudásunk szerint ez az alak ebben a feliratban fordul elő lefelől — valóban magának MUSNAI-nak a talál-mánya-e s valóban a *d*-nek az *i*-től való megkülönböztetése miatt alkalmazta-e, azt ma lehetetlen megmondanunk. Anélkül azonban, hogy a vitát eldönthetnők, két körülményre mégis okvetlenül figyelmeztetnem kell.

6g. Az első az, hogy igen könnyen megeshetik, hogy ennek a felső vízszintesnek, amely tulajdonképpen az egész galibát okozá, a rovásjegy betű- s hangértékének megállapításánál valójában semmi szerepe sincs, azaz jegyünk attól még éppenúgy lehet magános *d*, mint újabb alakú magános *i*! Ha ugyanis figyelmesen végignézzük az összes rovásjegyeket, azt vesszük észre, hogy közöttük nincs egyetlen egy sem, amelyik vonalainak végződéseit MUSNAI nem a fennebb már említett vonalvéget-lezáró merőlegesekkel zárta volna le, sőt megtette azt, hogy a szövegében előforduló három *s* (baö. 26.) rovásjegynél nem csupán a végeket látta el ilyenekkel, hanem a csúcsaikból következetesen mindig egy-egy jobbra haladó vízszintes vonalkát húzott, amelyeknek valójában semmi közük sincs a rovásjegyhez, nem tartoznak hozzá s amelyeket talán leghelyesebb a festő játszi kedvének, díszíteni-cifrázni akaró szeszélyének tulajdonítanunk. Tekintve, hogy az *s*-nek (baö. 26.) ez a felső csúcsból induló szakállkája (baö. 27.) sehol máshol nem fordul elő²⁵ s mivel itt nem oldható fel semmiféle jegyösszevonás gyanánt sem, magától értetődik, csakis MUSNAI toldásának-változtatásának kell tekinte-

a sorok irányának megváltozását, ámde teljes határozottsággal ezt sem tehetni fel, mivel az egyes sorok irányváltozása nem olyan sorrendben történik, mint ahogy egy bistrophedontól elvárnók és amellet az egyes jegyek csupán megfordítottak, nem egyszersmind felfordítottak is, amit pedig szintén elvárnánk, ha bistrophedon szolgálását tesztük fel.

²⁵ A rovásnaptárba (MARSIGLI-kézirat 677. l.) felrólt Simon nevet kivéve. De ennél az *s*-nek a csúcsához szabályosan a baloldaltól vezetett vízszintes egyenesre szabatosan a megkívánt *si* egyberovást adja ki, a mi feliratunkban azonban szó sem lehet erről az összevonásról,

nünk ezt a szakállkát és ennek az önkényes átalakításnak az alapján meg egész nyugodtan feltehetjük, hogy a vitatott *d* vagy *i* felső szakálla szintén az ő játszi szeszélyének eredménye, azaz MUSNAI ezt nem azzal a határozott szándékkal alkalmazta, hogy a *d*-t megkülönböztesse a vele akkorra már alakilag azonosult *i*-től.

6h. A másik körülmény, amelyre még figyelmeztetnem kell az olvasót, az, hogy igen könnyen megeshet, hogy a *d*-nek ez a módosított alakja mégsem véletlen, önkényes változtatás, hanem szándékos, tervszerű átalakítás emléke. Ha ugyanis a már többször említett Teleki-könyvtárbeli kilenc rovásjegysoros betűalak egybefoglalásba (MRHE. 114. l.: 11. oszlop 5. sora) összehasonlításul pótlólag beillesztett „orosz” betűsort is megnézzük, azt találjuk, hogy annak a *d* betűje majdnem szakasztott ugyanolyan alakú: *baō*. 28., mint MUSNAI-nak most szóbanforgó rovásjegye! Mindössze csupán abban térnek el egymástól, hogy ennek az „orosz” *d*-nek a függőleges szára rövidebb, a betű tehát zömökebb, továbbá, hogy a függőleges szár felső végéhez baloldról csatlakozó vonalka nem egyenes, hanem homorúan ívelt!

Ez az egyezés rendkívül szembetűnő. Nemcsak az alak talál, hanem a hangérték is. Az alakbeli kis eltérésektől az azonosításnál teljesen eltekinthetünk, mert jogosan gondolhatunk arra, hogy MUSNAI — ha onnan kölcsönözte ezt a betűalakot — az „orosz” betű ívelt vonalát a mi betűrovásunk gyakorlatának megfelelőbb egyenessel cserélte fel. Alább (18. §) majd meggyőződünk arról, hogy MUSNAI a korabeli írott emlékek tollvezetésétől eltérően, ha egyben-másban változtatott is a betűk alakjain, azért mégis csak sokkal szigorúbban ragaszkodott a rovásjegyek eredetibb egyenes és merev jellegéhez, mint amazok.

Most azonban nem ennek a megvitatása a lényeges. Másért jelentős reánk a betűknek ez az alaki s hangbeli azonossága. Azért, mert ebből önként adódik az a következtetés, hogy Musnai bizonyára az „orosz” ábécében látott *d* betűalakot kölcsönözte²⁶, illetve a *d* hangnak az „orosz” ábécéből megismert jegye adhatta neki azt az ötletet, hogy a *d* és *i* hangoknak immár mondhatni teljesen azonosult jegyeit szétválassza, megkülönböztesse azáltal, hogy a rovás-

²⁶ A kölcsönzés feltevése nem már eleve elvetendő gondolat, hiszen — amint NÉMETH kimutatta, rovásírásunkban nem ez volna az első kölcsönzés. Görögből vették át a türk nyelvben meg nem volt *f* és *h* hangok jegyeit, továbbá valószínűleg az *l* jegyét is (Nyk. 45—1917. évf. 36. l.: MRI. 29. l.), azután meg a *glagolita* ábécéből az *e* s az *o* jegyeit (Nyk. 45.—1917. évf. 36—38. l.: MRI. 30—31. l.). — Görögből szokták származtatni az *a* jegyét is, utóbbit azonban nem tartom teljesen bizonyosnak (v. ö. 78. jzt.).

írás *d* jegyét az „orosz“ mintájára azzal az elég szembetűnően megkülönböztető kis felső szakállkával látta el.

Véleményem szerint semmi különösebb merészség sem kell ennek a feltételezéséhez. Már dolgozatom elején fölhívtam a figyelmet arra, hogy MUSNAI GYÖRGY a mennyezetre nemcsak magyar és latin szöveget festett fel rovásjegyekkel, hanem latint is, kisbetűs barátlírással és latin betűkkel is (az évszámot és az építés emlékét megőrkítő hosszú felirat, MRHE. 118. l.), még hozzá ügyesen: majdnem minden helyesírási hiba nélkül. A legnagyobb lelki nyugalommal feltehetjük tehát róla, hogy az előbbieken kívül negyediknek valahol — bolyongásai közben — ezeket is látta, megismerte. Nem szabad megütköznünk ezen: a festők vándorlása eléggé megszokott volt és mert — amint nemsokára meglátjuk — MUSNAI nem egyszerű kézműves volt, hanem felsőbb iskolába is járt. Olyan ember volt, akiről, ha nem is tudom beigazolni azt, hogy el is végezte az akadémiát és azzal egyidejűleg oklevelet is szerzett volna, mégis bizonyos, hogy az átlagos iparosoknál tanultabb ember volt, aki — hozzávéve még azt, hogy az ismeretek szerzésére bármikor kész székelyek sorából származott, — bizonyára élete későbbi éveiben sem riadt vissza tudásának gyarapításától, ha alkalma adódott reá.

A feltételezett kölcsönzés ideje fejtegetésünket illetőleg most lényegtelen: csak az bizonyos, hogy, ha helyesen tételeztem fel a kölcsönzést, akkor MUSNAInak még 1668. előtt, az énlaki mennyezet elkészítését megelőzőleg meg kellett ismerkednie az „orosz“ írással is. Sokkal jelentősebb volna azt tudnunk, hogy *hol* tanulta meg az utóbbit? Sajnos, erre vonatkozólag minden kutatásom meddő maradt. LESKIEN A.²⁷ nyelvтанában úgy a glagolita, mint a cirill ábécében egészen más alakúak a *d* hang betűi, sőt nála még ehhez hasonló alakú betű sincs, amely más hang jelölésére szolgálna.

Egyedül a szerb ábécében²⁸ találtam olyan alakot: *baō. 29.* = kis *gy* (német átírása *d'*), amelyet még eléggé összevethetünk MUSNAI kérdéses jegyével. Megvan benne a függőleges szár, az azt a felső harmadban keresztező, továbbá a csúcshoz baloldaltól húzott vízszintes. Eltér azonban abban, hogy a jobboldalon alól nyitott ívelt vonal csatlakozik még a függőleges szárhoz. A porosz utasításban levő példa ezenkívül abban is különbözik, hogy a függőleges csúcsánál levő vízszintes nem-

²⁷ Grammatik der albulgarischen Sprache. (Heidelberg, 1909.) XXVIII—XXIX. t.

²⁸ *Pusztai Ferenc*: Nyomdászati enciklopédia. (Budapest, 1902.) 412. l.; *Instruktionen für die alphabetischen Kataloge der preussischen Bibliotheken.* (Manuldruck. Berlin, 1923.) 143. l.

csak a baloldalon van meg, hanem átmege a jobboldalra is. Így tehát, noha alapjában véve nagyon közel áll MUSNAI jegyéhez és nagyszerűen hozzáillene az esetleges *gyák* olvasathoz, a most részletezett eltérések meg a 16. jziben elmondott okok miatt mégsem azonosíthatjuk őket feltétlen biztossággal. Az azonban lehetséges, hogy ez sugallta az átalakítás gondolatát. A szerb ösztönzés nem is nagyon valószínűtlen, ha meggondoljuk, hogy az erdélyi keleti egyház hosszú ideig állott *bolgár* és *szerb* egyházi hatás alatt.

Az utóbbiak következtében az „orosz” betűalak kölcsönzését, illetve sugallta átalakítást természetesen nem szegezhetem le határozott valóságként. Mint lehetőséget azonban okvetlenül fel kellett említenem és részletesen megbeszélnem, annyira feltűnő a két betűalak egyezése. Meg kellett emlékezni már azért is, mert — tekintve, hogy a cirill ábécének nem megszokott betűalakja — számolhatunk azzal, hogy annak valami helyi változata lesz, (azt kevésbé tarthatjuk valószínűnek, hogy az idézett *Te leki-könyvtár* beli betűsorösszeállítás ismeretlen írója teremtette volna ezt a jelet), ennek alapján pedig esetleg — ha majd valaki nálamnál szerencsésebbnek sikerülend reábukkannia az említett jegyalak forrására — újabb adalékkal bővíthetjük MUSNAI-ról fennmaradt elég gyér számú adatainkat: az eddig ismerteken kívül merre járt még? Magától értetődik kizárólag abban az esetben, ha valóban ő kölcsönözte s nem más valaki még őt megelőzőleg.

7. Összegezzük most már röviden a 3.—6. szakaszokban elmondottakat. Amint a megfelelő helyeken (3., 5., 4. §) kifejtettem: *feliratunk szóbanforgó legutolsó rovásjegycsoportjának utolsó három jegyét csakis AKO-nak olvashatjuk.*

Az *első rovásjegy* olvasásánál azonban már csak az bizonyos feltétlenül, hogy ez *nem lehet sem cs* (6a. §), *sem pedig magános j* (6a. és 6c. §), hiszen *rovásjegy* alakjaik határozottan mások.

Ezzel szemben viszont bizonyos fokig lehetségesek a *p*, illetve *magános i* értelmezések. Utóbbi persze kizárólag akkor (6d. és 6g. §), ha az bizonyulna be, hogy MUSNAI a jegy csúcsához csupán játszi kedvében festette a baloldali szakállkát. A *p* értelmezést (6b. §) illetőleg pedig, noha ennek tényleg van néhány — jegyünkkel annyira-amennyire egyeztethető — alakja, még sem tarthatjuk valószínűnek ezt a magyarázatot sem, mert hiszen ezek a változatok nemcsak, hogy 60—100 évvel későbbben előforduló s hozzá még írott változatok, hanem alakjaik között is még mindig igen lényeges különbségek vannak.

A XVII. század derekán ellenben teljesen elfogadható a *jegynek d + j* összevonással való magyarázata (6c., 6e—f. §). Mindamellet,

hogy alaki szemszögből nézve látszólag ez az egyedüli helyes értelmezés, mégse valószínű egyrészt azért, mivel Musnai sehol se vont össze jegyeket, másrészt azért, mert amikor magyarázói így olvasták, akkor erőszakosan meg kellett változtatniok a többi rovásjegyek igazi jelentését, hogy értelmes magyarázatot hozhassanak ki (főleg DÉSÝ és SEBESTYÉN, I. 16. jzt. és 15. §).

A *d*-vel való azonosítás (6c., 6f. §) maradt legutoljára. Tekintve, hogy a *d*-nek ezzel tökéletesen megegyező s egykorú rovásjegy alakját nem ismerjük, ezt az azonosítást se szegezhetjük le határozottan. Nem mondhatom ki feltétlen azonosságukat, mert, ha már a többieknél mindig szigorúan ragaszkodtam a rovásírásos emlékekből megállapítható (legalább is a megfelelő időben szabályos) alakokhoz, itt se járhattam el másképpen. Következetlenség lett volna másként cselekednem, noha más kutatók általában még megengedhetőnek tartottak ekkora változtatást. Mivel azonban a felső vízszintes szakállka esetleg Musnai játszi kedvéből került oda, azaz lehet Szamosközy- vagy Kájoni-féle magános *d* is, mivel pedig továbbá a Rétyi Péter-féle *d* (baö. 25a.) csupán három évvel fiatalabb Musnai feliratánál és a Rétyi Péternél már meglevő — s csak éppen a felső vonal lekerekítésében, meg az ellenkező oldalra való fordítottságában eltérő — hasonló jegy innen kezdve majdnem időmegszakítás nélkül követhető Lakatoson (1702.) át a Teleki-könyvtárbeli betűalak összehasonlítás (1751.) hasonló változatáig és ez összehasonlítás szerzője az egyik közeli változatot éppen udvarhelyszéki eredetűnek megjelölt rovásjegysorból meríté, lehetetlen más egyebet mondannunk, mint, hogy ennek a jegynek mégis csak tisztán *d* hangértékűnek kell lennie. Minden nyom idevezet, néhány pedig megmutatta azt az utat és lehetőséget is: hogyan és mikor keletkezhetett a *d* rovásjegynek ez az alakja s miért lett éppen ilyené?

II.

8. Szóbanforgó legutolsó rovásjegycsoportunkból — felirattani alapon — tehát mindössze a végső három jegy hangértékét tisztázhattam feltétlen biztossággal. A legelső jegyét nem dönthettem el véglegesen. Megokolni azonban megokoltam ennél is, hogy az egyes régebbi magyarázatok miért lehetetlenek, illetve kevésbé elfogadhatóak, végül pedig melyik a legvalószínűbb közülök.

Ámde, ha nem is bírtam tökéletes biztossággal megoldani a legutóbbi jegy rejtélyét, a többi jegyek értékének határozott megállapításával mégis csak csökkenthettem az eddigi megfejtések mennyiségét. Meg-

lehetős szűk körre sikerült leszorítanom a lehetőségek számát, mert hiszen az előbbieket következébe feltétlenül kiesett a legtöbb megfejtési kísérlet. *Eredményünk tehát még így, csonkán, is igen nagyjelentőségű, mivel szilárd, megbízható kiindulásul szolgál a további kutatásokhoz.*

Tekintve most már, hogy a négy rovásjegyből álló szó utolsó három jegyének hangértékét határozottan tudjuk, sőt majdnem bizonyosan a legelsőét is, tekintettel továbbá arra, hogy nem valószínű az, hogy ez a szó valami rövidített szót rejtene magában és végül szemünk előtt tartva azt, hogy Musnai nagyon jól tudta, hogy mit fest, nyilvánvaló, hogy e négy jegyből álló rovásjegycsoport csakis egyetlen olyan szót jelenthet, amely a 7. szakaszban említett betűlehetőségek egyikével kezdődik és -akó-val végződik, végül pedig értelmileg is tökéletesen beleillik feliratunk szövegébe.

9. A helyteleneknek minősített feloldások közül a *deák*-nak, *csak*-nak volna ugyan elfogadható értelme, de mivel csakis lényeges átalakításokkal, belemagyarázásokkal, tehát erőszakosan olvashatók így ki, látszólagos értelmességük ellenére sem fogadhattuk el őket. Hasonlóan vagyunk a *djakon*-nal is. Jóllehet, ennek is meg volna az értelme, mégsem helyeselhettük, mert — eltekintve a hozzáerőszakolt *n*-től — az unitárius egyház és általában az erdélyi magyar protestáns egyházak az említettnek kb. megfelelő egyházi hivataluk megjelölésére sohasem használták ezt a szót, hanem abban az időben kizárólag az egyházi, később a gondnok elnevezést, amelynek, mint éppen az énlaki mennyezetnek egyik ugyanabból az időből származó másik felirata mutatja, latinban az *aedilis* felelt meg.²⁹

Mint hogy a szöveg szabatos olvasása nem engedi meg a messi elkalandozásokat, igyekeztem a megfelelő négy betűből alkotott szavakat keresni. Sajnos, egyedül a *bakó* szót találtam, azonban ezt sem használhattam. Először azért, mert a *bakó* foglalkozás nem igen talált volna az egyidejű egyházmennyezet-festéshez, sőt, ha még valóban az lett volna a tisztsége, valószínűleg nem dicsekedett volna el azzal, másodszor pedig azért, mert az első rovásjegyből sehogysem süthettem ki a *b* jegyét (X). Ámde mégis használt ez a fejtörés. Ekkor ötlött ugyanis eszembe, hogy — ha már egyetlen egy (foglalkozást vagy más egyebet jelentő) olyan szót se találhattam, amelyet a fennebbieken szigorúan körülhatárolt keretbe beleilleszthettem volna s mivel az előbbi szó nem-

²⁹ Sajátságos, hogy amíg SEBESTYÉN GYULA a RÉR. 237. l.-n igen helyesen *egyházfelügyelőnek* fordítja az *aedilis* szót, addig a MRHE. 118. l.-n tévesen az „unitárius hitközség nemesének”!

csak foglalkozást jelent, hanem tulajdonnévként is használatos, sőt tudásom szerint a székelységnél elég gyakoriak az *-akó* vagy legalább is nagyon hasonló végződésű családnevek⁸⁰ és végül pedig, mivel előző nyomozásaim azt eredményezték, hogy Györgyünket nem helyezhetjük el a MUSNAI-családok⁸¹ tagjai között — a MUSNAI név vajjon nem egy-

⁸⁰ Így a BAKÓN kívül CZAKÓ, FAKÓ, JAKÓ, LAKÓ, TAKÓ, ZSAKÓ, továbbá pl. BACZÓ, BAK, BAKA, BOKA, CSATÓ DARKÓ, JANKÓ, KACZÓ, KADÓ, KANDÓ, stb., vagy pl. az 1599—1601. években annyit szerepelt MAKÓ, melyek — mondjuk — részben szintén csak aránylag kis változtatással volnának beilleszthetők ebbe a rovságjegycsoportba.

⁸¹ NAGY IVÁN (Magyarország családai. VII. köt. 582. l., utána KEMPELEN BÉLA: Magyar nemes családok. VII. köt. 300. l.) említi ugyan a DÉCSFALVI MUSNAY családot, ámde csak egyes XIX. szd. elejei tagjairól tud, azok is Küküllő-, Alsófehér- meg Krassószörény megyékben éltek. Alsófehérben már korábban ott élt a család. HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: Nagyenyedi Heraklitos és Demokritos-a (az Erd. Nemz. Múz. Kézirattárában, KELEMEN LAJOS levéltáros úr szíveskedett figyelmeztetni reá) már a XVIII. század elején élt egyik nagyenyedi református pap tagjukról is adomázik. Minthogy Décsfalva közvetlen szomszédja Muzsnának, bizonyos, hogy a család ebből a Muzsnából sarjadt ki. Sajnos azonban, nem találtam róluk régelt bi adatokat. Egyedül KEMPELEN említi címerpecsétüket a Teleki-levéltárból, továbbá, hogy MUSNAYnak címeres levele 1669-ben kelt (301. l.). Ámde mivel BIAS ISTVÁN és PÁLMAY JÓZSEF (A marosvásárhelyi Teleki-levéltárban levő címerpecsétek. 45. l.) a Szászfülpösön lakó MUSNAY B. PÁL 1699-i címerpecsétjét említik, nyilvánvaló, hogy ez eredetileg másnevű család volt, amely csak utóbb hagyá el a B. családnevét; mivel továbbá az 1699-i címerről szóló adatát nem az előbbieknél közli, hanem attól teljesen külön és függetlenül, csak azt következtethetem, hogy az említett címerlevél — feltéve, hogy nem az előbbi címerpecsét téves megisméltése — nem a DÉCSFALVI MUSNAYaké volt, vagyis egyik adat sem olyan, hogy azokat szorosabban hozzáfűzhetnők a mi MUSNAINKhoz. Voltak ezen kívül még más MUSNAIak is. Így THALY KÁLMÁN (Századok. 5.—1871. évf. 584. l. és Turul. 2.—1884. évf. 89. l.) a RAKÓCZIakkal rokonságban levő azon „nevezetes” családok között, akiknek genealogiájuk megvan az ASPREMONT—ERDŐDYek vörösvári levéltárában, a MUZSNAIakat is felsorolta, de ez a Muzsnai-család — az előkelő rokonságból ítélve — még kevésbé azonos a festőnkével. KOVÁRY LASZLÓNál (Erdély nevezetesebb családai), PÁLMAY JÓZSEFNél (Udvarhely vármegye nemes családjai) egyáltalán nincsenek Muzsnaiak. A Történelmi Tár tárgymutatóiban az Új. f. XII.—1911. kötetből idézett MUSNAI pedig, mivel a XV. század végéig és tulajdonképpen „Johannes presbyter capellanus de Mwsna”, „magister Johannes de Mwsna, (egyszer ugyan „item MWSNAY” alakban is) változatokban fordul elő, szintén nem kapcsolható össze a MUZSNAI családokkal. — DR. MUSNAI LASZLÓ, a Bethlen-kollégium rektor-professzora, az előbbi sorok kizsedése után szíveskedett hozzám juttatni a „Georgius Musnai” c., még meg nem jelent cikkének kéziratát. Jóindulatú figyelmét ezúton is hálásan köszönöm. Tanulmányában a családi iratok közül csak nemrég előkerült és így általam nem ismert két MUSNAI GYÖRGYöt is felemlít. Az egyik, a harasztkeréki kis birtokán élő, vak MUSNAI GYÖRGY DEAK, aki az 1755-i adás-vételi szerződésben is használja az utóbbi jelzőt, a XVIII. század derekán élt, tehát *semmiesetre sem azonosítható a festő Györggyel*. A másik ellenben a KIS PÉTER UNOKAJA, JÁNOS FIA KIS GYÖRGY, tekintve, hogy a család egyes tagjai a XVIII. század utolsó negyedében elhagyják eredeti KIS családnevüket és helyette a MUSNAI nevet használják, már komolyabban számba jöhetne. Mivel

szerűen a származási helyet jelölő név, következésképp vajjon nem családnév³² lappang-e ebben az annyit vitatott szóban?

Mindezeket megfigyelve, magától kínálkozik az a következtetés, hogy, ha ebben a vitás szóban valóban a festő családneve lappang, akkor ez semmi más egyéb nem lehet, mint ama d-vel, d + j-vel, p-vel, végül esetleg i-vel kezdődő s -akó végződésű családnév, amely a XVII. század első felében és derekán Muzsnán előfordul.³³ Ha pedig Muzsnán az említett időben valóban volt ilyennevű család, akkor az egyúttal a legnagyobb valószínűséggel eldönti nemcsak a kevésbé biztosan megállapítható első rovásjegy olvasását, hanem egyúttal a szó jelentését: családnév voltát is.

10. Mielőtt azonban nekifognánk az erre vonatkozó adatok felsorolásának, nézzünk utána a következőnek: szavunk feliratbani helyzete megengedi-e a családnév lehetőségét? Nincsenek más egyéb olyan körülmények, amelyek határozottan ellenzik a szó családnév voltát?

azonban 1.) RHEDEY JÁNOS tanácsúr jobbágyainak 1644. május 3-i jegyzéke (v. ö. 44. jzt.) szerint KIS GYÖRGYnek akkor négy fia volt, azaz már ekkor javakorabelinek kellett lennie, továbbá 1659-ben 3 fiával (v. ö. 46. jzt.), 1675-ben meg fiak nélkül (v. ö. 50 jzt.), de még mindig RHEDEY (IV. JÁNOS, a kolozsi főispán) jobbágy volt, (ezután pedig már egyik adóösszeírás sem említi, valószínűleg közben már meghalt); mivel pedig 2.) a KIS család még ma is él Muzsnán (PÉTER SANDOR: KM. 66.—1935. évf. 201. l.) és nem a MUSNAI nevet használja, hanem a KISet, vagyis a kor szokásának megfelelően csupán a felsőbb iskolába járt és onnan idegenbe került tagjai hagyták el eredeti családnévüket és használták helyette a szülőfalujuk nevéből alkotott nevet családnév gyanánt, az otthonmaradottak ellenben nem, Kis Péter unokája, János fia Györgyöt nem azonosíthatjuk a festő Musnai Györggyel, mert, noha a MUSNAI LÁSZLÓ idézte egyik jegyzékönyv szerint maga RHEDEY JÁNOS tanácsolta az akkort bányai pap MUSNAI (KIS) JÁNOSnak, hogy testvérei szintén papok legyenek, csakhogy mindkét nembeli utódaikkal együtt kiszabadulhassanak a jobbágyi állapotból, MUSNAI (KIS) JÁNOS nagybátyjának, KIS GYÖRGYnek a felszabadítását mégis határozottan megtagadta, mert ez a GYÖRGY, csakhogy RHEDEY apja segítségével élve szabadulhasson a gyilkossága miatt nyert halálbüntetéstől, fiával együtt örökös jobbágyi szolgálatra kötelezte magát nekik. Ezek a körülmények nem engedik meg az azonosítást, eltekintve attól, hogy GEORGIUS MUSNAI neve után következő négy rovásjegy semmiképpen sem oldható fel KISnek, sem pedig — bármennyire is csábító — deáknak, dejáknak, gyáknak vagy gyeáknak (v. ö. 16. jzt. és 7., 15. §).

³² PALFY MÁRTON az idézett dolgozatában kétségekívül a lehető legjobb úton haladát a végleges megfjtés felé akkor, amikor eme annyit vitatott szavunk családnév voltának gondolatát felvetette. Csak kár, hogy nem fejtette végig ki igen derék ötletét és beérte azzal a kevés bizonyító anyaggal, ami az első pillanatban a kezeügyébe akadt, a végleges tisztázást pedig magukra a Musnaiakra, a Jakókra vagy Dakókra hagyta.

³³ Itt — tekintettel a rovásírás használatára — természetesen egyedül Székely-muzsnára gondolhatunk. Szász-muzsana szóba se jöhet. Az alábbiakból ki fog tűnni, hogy MUSNAI unitárius volt, ez pedig véglegesen eldönti a község azonosítás helyességét, amit egyébként — tudtommal — eddig még senki sem kifogásolt.

Kérdésünk nagyon jogos azért, mert a felirat GEORGIUS MUSNAI ?AKÓ alakban őrizte meg a nevet, már pedig, ha az abban az időben általánosan dívott szokás szerint írta volna azt, akkor vagy GEORGIUS ?AKÓ DE MUSNANAK vagy MUSNAI ?AKÓ GYÖRGYNEK kellett volna leírnia.

A nevek feliratbeli sorrendje tehát látszólag szavunk családnév voltát ellenzi. Ámde bizonyító erővel mégsem bír ez a sorrend, mert, noha ez vala az általánosan követett szokás, mégsem volt kötelező s alóla meglehetősen nagyszámú kivétel, illetve eltérés van, különösen az egyebekben is többé-kevésbé ingadozó írásmódú vidéki írásokban, amelyek valójában csak ritkán követik a fennebbi hivatalos írásgyakorlatot (v. ö. *Székely Oklevéltár* — SzO. — IV. köt. 81., 82., 116., 121., 135., 241., 291. l.; V. köt. 129., 137., 140., 141. l.; VI. köt. 18., 65., 251., 281. l., stb.). Így pl. — hogy korban és helyben ne távoleső példákat soroljak fel — BÖLÖNI DAMOKOS GYÖRGY Kőkösön 1666. január 26-án kelt bizonyáglevelében előbb így írja nevét, utóbb meg GEORGIUS DAMOKOS BÖLÖNINEK (SzO. IV. köt. 304. l.); amíg Marosvásárhely egyik esküdt jegyzője 1629. május 6-án IOANNES KIS LITERATINAK írja nevét, (SzO. VI. köt. 88. l.), addig ugyanennek a városnak ama másik esküdt jegyzője, ki az odavaló kovácsok számára 1641. február 28-án kiállított céhlevélre reávezette a záradékot, az meg JOANNES LITERATUS ERSZÉNYESNEK írta magát (SzO. VI. köt. 156. l.). A hivatalos és helyes írásgyakorlattal nem egyező vidéki szokásokra talán még jellemzőbb OSZTOPÁNI PERNESZY ISTVÁN várhegyi kapitány és háromszéki királybíró 1583. február 11-i hivatalosan kiállított levele (SzO. IV. köt. 82—83. l.), melyben STEPHANUS PERNECHÿ alakban írta alá ugyan az okmányt, de a bevezető sorokban mégis „ÉN PERNECZÿ ISTVÁN OSZTOPÁNÿ” változatot használt, továbbá ugyanabban a rövid oklevélben, hol JANKÓ FERENCNÉ, BESENYEI ANNA asszonyról, hol pedig JANKÓ FERENCNÉ ANNA asszony BESENYEIRŐL beszél. A legtalálhatóbb és egyszerismind tökéletesen megegyező példát azonban abban az 1637. május 11-én kelt oklevélben találjuk, amelyben „VERES ISTVÁN ugian Kuokuolluo varmegieiben nagy Teremi Schola mester,” mint második fogott bíró, az irat elején még ebben az alakban használta s a végén meg STEPHANUS VERES DE ÁRKOSNAK írta alá nevét, de amely utóbbi aláírása melletti címeres pecsétjén már S(tephanus) A(rkosi) V(eres) a nevek sorrendje!^{88a}

A felsorolt példák elegendők ahhoz, hogy a neveknek a feliratbeli sorrendjét ne tekinthessük olyan érvnek, amely az említett szó családnév

^{88a} A BRANYICKAI BÁRÓ JÓSIKA-család magyarfenesi ágának az Erdélyi Nemzeti Múzeumban letett levéltárának 1631—1640-i csomójában.

voltát ellenzi. Szavunknak családnév volta mellett azonban van ennél sokkal közvetlenebb és határozottabb bizonyítékunk is, mégpedig éppen magának az énlaki egyházmennyezetnek többi felirataiban.

A különböző képmezők feliratain ugyanis hét személynevet is találunk (MRHE. 118. l.). Ezek közül négyenél [GEOR(GIUS) MUSNIEN(SIS), MICH(AEL) BÁLINT, GEOR(GIUS) MIKLÓS, ANDREAS) SIGMOND] a festő — az igaz — megkurlította a keresztnéveket, ámde saját nevét kivéve, sem ezeknél, sem a többieknél (JOHANNES ÁRKOSI, ANDREAS SZASZ, PETRUS SEBESTYÉN) egyetlen *egynél sem rövidíté meg a családnevet is*. Mindenütt egészen kiírta, még ha több betűből is áll, mint az ő neve. Feltűnő továbbá, hogy a GEORG(IVM) MUSNIEN(SEM) névrövidítést csakis latinos végződésű alakjára egészíthetjük ki, holott a családneveket mindig magyar alakjukban festette, mint azt az ugyanazon feliratban előforduló: *pastore existente JOHANNÉ ÁRKOSI* a legvilágosabban igazolja. *Mint hogy a festő a saját nevét az összes többi nevektől eltérően nemcsak, hogy latinos és hozzá még ragozott alakban festette fel, hanem ráadásul még meg is rövidítette, mindezekből a legnagyobb valószínűséggel egyedül arra az egyetlen lehetőségre következtethetünk, hogy a Musnai név festőnknek nem öröklött családi neve, hanem csupán a szülőfalóját jelölő, felvett előnév, vagyis egészen nyugodtan vehetjük tulajdonképpeni családi nevének a ?akó nevet.*

Úgy gondolom, hogy MUSNAI GYÖRGY működéséről fennmaradt egyedüli másik emlék sem ellenzi az előbbit, sőt szintén azt támogatja. LAZAR ISTVÁN unitárius püspök ugyanis 1789. május elsején a homoród-szentmártoni egyházközséget is megvizsgálta s az erről felvett jegyzőkönyvben⁸⁴ megörökítette a kar harmadik képesmezejében és alsó karéján

⁸⁴ KELEMEN LAJOS közölte először e jegyzőkönyv igen becses művészettörténeli adatait. (*Dolgozatok az ENM Régiségtárából — Travaux.* 7.—1916. évf. 2. füzet 108—110. l.), majd PÁLFFI is, de csupán az idevonatkozó feliratokat (KM. 66. — 1934. évf. 220. l.). Mivel mindkét közlésben több sajtóhiba maradt benn, a fentiekben az eredeti szöveg betűhív másolatát igyekszem nyújtani. Ebben nyilvánvalóan tévesen van *Chorui* a *Chorus* helyett, *Furcarum* a *Turcarum* helyett, *unnus* vagy *nnns* a *manus* helyett. Feltétlenül hibásnak kell tartanunk a *Faber* szót is, amely így itt téves és teljesen értelmetlen. Az írás annyira tisztá, hogy lehetetlen mésként, mint *Fabernek* olvasnunk. Nem gondolhatunk tehát semmi másra, mint, hogy ezen a helyen a felirat erősebben megrongált és így nehezebben kibetűzhető volt, miért is a lemásoló e szót, amelynek feltétlenül SZENTMÁRTONI SZAKÁCS akkori homoródalmási lelkész és a homoródszentmártoni egyház akkori vezetője *keresztnévének* kell lennie — találomra Fabernek egészítette ki. A felsorolt másolási hibákból jogosan következtethetünk a felirat ekkor rongált állapotára. Alig hihető ugyanis, hogy a XVIII. század utolsó negyedében az unitárius püspöki udvarbeliek oly keveset tudtak volna latinul, hogy csak ennyire hibásan voltak képesek lemásolni a latin szövegű feliratokat, ha azok épek lettek volna. Az értelemből az első pillanatra könnyen kijavít-

akkor még megvolt, de sajnos az egyház 1888-i lebontása óta a festett mezőkkel együtt eltűnt következő feliratokat is: „*Hic Chorui (!) per manus Gentium Barbararum Nefarias Furcarum (!) ac Tartarorum destructus In Gloriam Unius Dei Patris denuo Renovatus Impensis Georgii Szakáts a. D. 1664.*” „*Per unum (!) D. Georgii Musnai Pingebatur eodem Anno Pastore existente H. Almasien(si) Ductore praesentis Ecclesiae existente Sz. Martoni Cognomine Szakáts, Faber (!).*” Festőnk itt MUSNAI-nak írta magát. Ez már lehet családnév is, az igaz, ámde biztos az is, hogy csupán csak lehet, mert ez a használat nem igazolja feltétlen bizonyossággal egyúttal azt is, hogy valóban és kizárólag családnév volt. Így, ebben az alakjában ugyanis egész jogosan vehetjük szülőfaluja nevéből kölcsönzött előnévnek, deákos vezetéknevnek is, aminőt és ahogyan a deákos műveltségű emberek ebben az időben széltében-hosszában használtak, hiszen az utóbbiak ezidőtájtban majdnem kivétel nélkül mind elhagyták családnéveiket és csupán keresztnévükkel és szülőfalójuk nevéből alkotott vezetéknevvvel jelölték magukat.

ható hibák legfennebb azt mutatják, hogy aki másolta, gépiesen, gondolkodás nélkül másolta a szövegeket. Hogy a Faber helyén eredetileg mi állott, megfelelő adat hiányában nem mondhatom meg, de az valószínű, hogy nem Gábor, legalább is így, magyar alakjában, mint egyik közlőjének szövege adta. Ámde nem valószínű még a latin Gabriel alak sem, mert a kolozsvári unitárius iskolából — SZENTMÁRTONIRÓL unitárius pap volta következőben jogosan tehetjük fel, hogy ott tanult — az 1626—1648. széniori számadáskönyv (v. ö. 59. jzt.) tanúsága szerint a jelzett időben egyetlen GABRIEL keresztnévű tanuló volt, ennek pedig ÁRKOSI vala a vezetékneve. A SZENTMÁRTONI vezetéknevűek közül viszont VALENTINUS (1636. IV. 28. — 1639. I. 10.), THOMAS (1636.), STEPHANUS (1637.), FRANCISCUS (1637. II. 7. — 1638. III. 31.), MARTINUS (1643. VI. 19. — 1644. XI. 7.), GEORGIUS (1645.), SAMUEL (1647.), PAULUS (1648.) keresztnévűek voltak. Minthogy az előbb nyomtatékosan reámutathattam arra, hogy a felirat több helyen bizonyára hibás, megrongálódott volt, mivel pedig továbbá a felsorolt nevek közül egyedül VALENTINUS illeszthető be a legcsekélyebb változtatással a Faber helyébe (a 2. és 4. betű változatlanul megmarad, a V és F, L és B, N és R betűk alakjai meg hasonlítanak annyira egymáshoz, hogy kopott voltuk esetén a nem nagy figyelemmel és nem bíráló szemmel olvasó összetéveszthette egyiküket a másikkal; a legutolsónál még arra is gondolhatunk, hogy az N és T egybe voltak vonva, ami még jobban növeli az összetéveszthetőséget), azt tartom legvalószínűbbnek, hogy a FABER helyén az eredetiben VALENT(INO) állott. A most elmondottak természetesen nem igazolják, hogy feltétlenül így is volt, elvégre az elkallódott 1649—1664. közötti számadáskönyvek ennél közelebbi adatokat is tartalmazhattak. Ha azonban még arra is gondolunk, hogy MUSNAI akkor járt a kolozsvári unitárius iskolába (I. 14 §, 1639. VI. 4. — 1641. X. 3.), amikor ez énlaki egyházmennyezetet festtetető pap, ÁRKOSI JÁNOS (1634. II. 25. — 1644. I. 2., az utolsó két évben gazda volt), meg ez a SZENTMÁRTONI BALINT, lehetetlen nem gondolnunk arra a lehetőségre, hogy MUSNAI talán éppen az iskolai ismeretségei révén jutott a homoródszentmártoni s az énlaki egyházkar és egyházmennyezet megfestéséhez.

KELEMEN LAJOS a felirat közlésekor nem oldotta fel a felirat rövidítéseit, így a MUSNAI név előtti *D.* betűt sem. PALFFI azonban határozottan kimondja, hogy ez a *D domini*-re egészítendő ki s nem *Dakó*-nak. Emiatt aztán nem is dönthette el, amit pedig legjobban szeretett volna tudni: a feltételezett második név JAKÓ⁸⁵ volt-e vagy pedig DAKÓ?

A rövidítés kiegészítését illetőleg, ha a felirat kezdetét vesszük, akkor az első pillanatban — feltétlenül igaz — teljesen kifogástalannak látszik a *per manus domini Georgii Musnai pingebatur* kiegészítés, amint-hogy pl. a szószék 1613-i feliratainak összes nevei előtt szereplő *D*-ket valóban csakis így egészíthetjük ki. De, ha jobban utána gondolunk, nagyon szemünkbe tűnik, hogy az ugyanebben a feliratban a beszoigáló lelkész, SZAKÁTS BALINT (?) neve előtt nincs ott a *D(ominus)*, sőt az 1664-i első feliraton („*Hic chorus . . . renovatus impensis GEORGII SZAKÁTS A. D. 1644.*”) még az újjáépítés — és így tehát a festés költségeit szintén (!) — fizető SZAKÁTS GYÖRGY neve előtről is hiányzik a *D(ominus)*, holott, ha valakinek a neve elé ki kellett volna tennie, elsősorban ez elé kellett volna odafestenie! *Tekintve most már, hogy a nyelv (névsorrendi) hiba nem akkora vétek, mint a legelemibb udvariasság teljes hiánya, azt hiszem, akkor maradunk meg a helyes ösvényen, ha a Musnai György neve előtti 'D'-t nem 'dominus'-nak egészítjük ki, hanem családneve első betűjének tekintjük és ezzel, ha nem is feltétlenül döntő bizonyítékot, de — tekintve, hogy a 'd' nemcsak benne van a kiegészítésnél számbajöhető betűk sorában, hanem éppen a legvalószínűbb még azok között is — mégis rendkívül nyomós útbaigazítást nyertünk a név végleges kiegészítését illetőleg: a festő családneve tehát a legnagyobb valószínűség szerint Dakó volt, a teljes neve pedig musnai Dakó György.*

Nyomatékosan hangsúlyozom: az egyes rovásjegyek alakjainak magyarázatánál sehol semmiféle önkényes változtatást: átalakítást, toldást sem engedtem meg, holott az eddigi magyarázók majdnem kivétel nélkül mind több-kevesebb önkényességgel erőszakolták ki megfajításukat. Gondosan elemezve mutattam ki, hogy az egyes jegyeknek mi az egyedi elfogadható szabatos átírása, illetve ahol nem biztos az olvasás, miért, miféle olvasási lehetőségekkel számolhatunk.

⁸⁵ A JAKÓ családnevet illetőleg meg kell jegyezni, hogy Udvarhelyszéken az említett kiadatok 1627-, 1637-, 1672-, 1680-, 1683-i s 1684-i összeírásokban egyedül 1680-ban Hermányban találtam meg. Hozzá hasonló nevek még: 1627-ben Zetelakán és Kápolnásfaluban JAKÓCZ; 1680-ban Zetelakán JAKÓCZ, Homoródkeményfalván JAKOS, Farcádon JASO (utóbbi valószínűleg tévedés JÓSA helyett, ilyen ugyanis több van); 1683-ban Zetelakán JAKOCZ. Udvarhelyszéken tehát egyáltalán nem olyan gyakori ez a név és előfordulásai sem olyanok, hogy a legcsekélyebb lehetőséget is nyújtanak a MUSNAI GYÖRGY nevével való összekapcsolásra.

Így jutottam el a fenti eredményhez. Nézzünk utána: valóban előfordul ez a családnév Muzsnán a XVII. században?

11. BALÁZS ANDRÁS unitárius esperes úr szívességéből 1933. nyarán hosszabb ideig tanyázhattam Székelyderzsen, hogy az általa talált rovásírásos téglát és az azzal összefüggő kérdéseket apróra megvizsgáljam. Természetesen közben a szomszédos Muzsnára is átrándultam, hátha találok ott adatokat az énlaki egyházmennyezet festőjéről. Sajnos azonban hiába: szülőfalúja semmit sem őrzött meg talán leghíresebb fia múltjából.⁸⁶

Noha ott semmi sem maradt fenn számunkra, mégis rendkívül megkönnyíti ezirányú vizsgálódásainkat az a szerencsés körülmény, hogy Muzsna XVII. századbeli lakóiról elég jelentékeny számú: kilenc hivatalos névsor került ki a pusztulást és pedig az 1602., 1604., 1627., 1637., 1642., 1672., 1680., 1683. és 1684. esztendőkről. Igaz ugyan, hogy a hivatalos névsorok sorozata a század derekán megszakad egy emberöltőre, de azért, azt hiszem, mégis elég nyugodtan használhatjuk ítéletmondásunk alapjául. A régebbiek, mint inkább katonai jellegű összeírások, általában kevesebb nevet tartalmaznak, mert azokba csupán a hadköteleseket vették fel. Hasonlóan nem teljes az 1642-i névjegyzék sem, mert ebbe meg csak az unitárius atyafiakat írták össze. A későbbiek ellenben, tekintve, hogy adómegállapítás végett készültek, feltétlenül sokkal teljesebb névsorokat tartalmaznak. Az esetleges következtetéseknel tehát nem szabad figyelmen kívül hagynunk az utóbbi körülményeket sem.

Annál nyugodtabban használhatjuk fel az előbbieket ítéletmondásunk alapjául még az említett századközepetáji emberöltőnyi hézag ellenére is, mivel az előbb felsorolt hivatalos jellegű névsorok mellett maradtak fenn magánjellegűek is: a KORNIS-, utóbb a RHÉDEY-család muzsnai jobbágyainak jegyzékei (XVII. század eleje, 1644., 1659., 1660., 1663., 1675., 1689.), amelyek — jöllehet maguktól értetődőleg sokkal kevesebb nevet őriztek meg — mégsem mellőzhetők a következtetések levonásánál, kivált, ha azt vesszük észre, hogy javarészüik éppen a hivatalos összeírások hézagait tölti ki.⁸⁷

⁸⁶ PÉTER SANDOR nyug. muzsnai lelkésznek „A székelymuzsnai unitárius egyház-község rövid története” c. összefoglalása (KM. 67. — 1935. évf. 201–220. l.) a legjobb bizonyíték erre, mert bizony az énlaki festett mennyezet készítésén kívül semmit nem mondhat róla (203. l.).

⁸⁷ Lehetséges, hogy abban az 1567-i s a XVII. század második évtizedéből származó összeírásban, valamint az 1591-i beiktatásnál jelen voltak névsorában, amelyeket GRÓF LAZÁR MIKLÓS (Századok. 2. — 1868. évf. 673. l.) említ, szintén szerepelnek muzsnai lakosok névzerint. Sajnos azonban nem győződhettem meg: valóban így van-e?

Udvarhelyszék legrégebbi, az 1566. július 11. előtt készült összeírásában (SzO. II. köt. 195—206. l.) Muzsna egyáltalán nem szerepel. Ebbe ugyanis a JÁNOS ZSIGMOND hadában híven szolgált főemberek neveit jegyezték fel, ilyen pedig — amint látszik, nem volt a faluban. Abban a rendeletben (SzO. II. köt. 208—210. l.) meg, amelyben JÁNOS ZSIGMOND a hadi érdemeik jutalmául PETKI LÁSZLÓnak és MIHÁLYnak Muzsnában adományozott 44 ház jobbágy birtokba adását 1566. július 11-én megparancsolta, sajnos ezeket csak így összegezve említik meg és nem sorolják fel névszerint is az illető jobbágyokat.

A főemberek által fizetett 50 dénáros adónak valószínűleg 1576-i összeírásában (SzO. IV. köt. 42. l.) ellenben már benn van Muzsna, mégpedig PETKI MIHÁLY 20 és KORNIS FARKAS 14 forintjával.

A BASTA rendeletére 1602. augusztus 11-én Rudolfnak hűséget esküdöttek névsora ellenben a 42 férfi nevében már 31 családnevet őrzött meg Muzsnáról (SzO. V. köt. 294. l.) és pedig: „Múzna. Z(abados) Kis Péter, z. Olá György, Imre Pál jobbágy, Szarka Imre jobbágy, z. Pál Jakab, z. Bolyai János, z. Girko Márton, z. János Kovács, Barlok Tamás jobbágy, z. Fábíán Lukács, Kis Pál jobbágy, z. Kis Imre, z. Bán Imre, z. Máté Imre, z. Szél Miklós, z. Bartos János, z. Koczj Máté, z. Csozó (Czizó) Márton, z. Krestely Márton, z. Kinda Mihály, Csozó Jakab jobbágy, z. Dénes Péter, z. Demeter Péter, z. Ádám Mihály, z. Simon Lőrinc, z. Máté György, z. Szél Jakab, z. Szende Tamás, z. Gabriel Lukács, z. Langos György, Dakó András jobbágy, z. Bán Lőrinc, z. Szakál Miklós, z. Bán András, z. Simon Imre, z. Marton Ferencz, Szász Péter jobbágy, Laios Mihály jobbágy, Kavor János jobbágy, Szarka Mihály jobbágy, Barta Márton jobbágy, z. Kovács Márton jobbágy“ (így l).

Az 1604-i katonai összeírás a nemesek és lófők között senkit sem említ ugyan, de azért a gyalog szabadosok között NAGY FERENC százának sorában a következőket sorolja fel⁸⁸: „Musna: <absentes omnes> (ez későbbi kézzel!) dec(urio) Sos Gergelj, Adam Mihalj dar(abont), Fabian Jakob dar., Marton Tamas p., Benedek Janos, Ban Georgj dar., Bartok Georgj dar., Gabriel Jakob dar., dec. Pal Jakab, Olah Georgj, Keresztelj Bálinth, Simó Lőrincz p., Czozo Marton, Janos Kovats dar., Dijenes Peter p., Zel Bálint dar.“

Következő kised összeírásunk eddigelé kiadatlan. A GRÓF KORNIS-családnak az Erdélyi Nemzeti Múzeum őrzésére bízott levéltárában⁸⁹ talál-

⁸⁸ Gen. Füz. 10. — 1912. évf. 47. l. — SÁNDOR IMRE most idézett közlése néhány apróságban eltér az általam fenn adott névsortól. Én ugyanis az eredetiből másoltam, ő pedig az 1727-i másolatából közölte.

⁸⁹ GÁVAY-család iratai. 41. fiók. — Jóllehet ez az összeírás a Gávay-iratok között került elő, mégis — azt hiszem — tulajdonképpen a HOMORÓDSZENTPÁLI KORNISOK levelei közül való. Szabatosabb kormeghatározását tehát az utóbbi család leveleinek az adataitól remélhetjük. Nekem, sajnos, egyetlen egy olyan irat sem került a kezembe, melynek

tam. A „*Reczeniedhez ualo jobbagynak szama es oda ualo uduarhazhoz ualo Joszagh*” címzésű, hosszában összehajtott papiros félív két első oldalán a recsenyédi (33), szentmártoni (9), lokodi (3), bágyi (2) és gyepesi (9) jobbágyokat és marhaállományukat sorolja fel. Írásából ítélve még a XVI. század végén készült ez az összeírás, amelynek a 3. oldalára más kéz más tintával, de még okvetlenül a XVII. század első negyedében, valószínűleg annak elején, Szentpéteren kívül még a következő névsort is feljegyezte: „Musna. Kis Peter habet boues 6, Imreh Pal h. b. 2,

segítségével megtehettem volna ezt. Talán egyedül JÁNOS ZSIGMONDnak fennebb idézett 1566-i adománylevele igazít némileg útbá: aszerint ugyanis KORNIS MIHÁLY 1566-ban Homoródszentpálon és Recsenyédén nyert 22 ház jobbágyot. Mindenesetre fel kell említenem, hogy ez az összeírás nem lehet sokkal későbbi az 1602-inél: az utóbbiba bevezetett tizenegy jobbágy közül ugyanis hét a Kornis-féle jegyzékben is benne van, sőt az előbbi szabad székelyei közül is kettő jobbágyként említődik az utóbbiban; az 1604-i összeírás 16 személye közül viszont meg csak hat van meg az 1602-iben is, a többi tíz nem! Ha ezekhez aztán hozzávesszük azt, hogy felűnően kevés a jobbágyok marha- és loállománya s tudjuk azt, hogy a XVII. század első éveiben a különféle hadak milyen dühvel pusztították Erdélyt — amint SZILÁGYI SÁNDOR (Erdélyország története II. köt. Pest, 1866. 45. l.) írja: egyedül „Moldvába s Havasalföldre annyi marhát és lovat szállítottak ki, hogy azoknak ára egy negyedrésznyre szállt le, Erdélyben pedig a földműves maga vonta ekéjét, amelyet Básta szekérének nevezett”. — akkor, úgy vélem, nem tévedek, ha ebben az időtájtban, valószínűleg 1603-ban összeállítottnak vélem ezt a kis összeírást. A szakirodalom nem tudja, hogy a KORNISOK ott birtokolnak-e már akkor Musnán? Ha azonban emlékezünk a kevéssel fennebb elmondottakból arra, hogy PETKY LASZLÓ s MIHÁLY 1566-ban 44 ház jobbágyot nyertek adományul Muzsnán és ha tudjuk, hogy az 1627-i összeírás szerint határozottan muzsnai birtokos KORNIS FERENCnek anyja, PETKI KATA, első felesége vala KORNIS FARKASnak, akinek PETKI KATÁTól őt, majd a második feleségétől (BETHLEN KRISZTINA) még két gyermeke (v. ö. NAGY JÁNOS: Székely Mózes, Századok. 3. — 1869. évf. 534. l. 5. jzl.) született, végül pedig, ha tudjuk, hogy KORNIS FERENCnek apját, a BATHORY ZSIGMOND mellett kitarító KORNIS FARKAST meg MIHAI VITEAZUL fogatta el Segesváron és a miriszlói csata után a gyulafehérvári vár börtönében megölette (SZILÁGYI SÁNDOR: id. mű. II. köt. 16—17. l.), egészen bizonyosnak kell tartanunk, hogy a HOMORÓDSZENTPÁLI KORNISOK PETKI KATA s KORNIS FARKAS házassága révén legkésőbb a XVI. század hetvenes éveiben kerültek Muzsnára s azóta birtokoltak ott, hiszen az előbb már említett 1576-i 50 dénáros adó-összeírásban (SzO. IV. köt. 42. l.) Muzsnáról PETEKI MIHÁLY mellett KORNIS FARKAST említik egyedüli főember gyanánt. — Szerettem volna közelebből meghatározni PETKI KATA rokonsági viszonyait, sajnos azonban nem sikerült, jóllehet a Kata keresztnév ekkor úgy a Petkiéknél, mint a Kornisoknál kedvelt név vala. PALMAY JÓZSEF (Udvarhelyvármegye nemes családjai. Székelyudvarhely, 1900. 189. l.) családfája szerint az adományt nyerő PETKI MIHÁLYnak volt KATA nevű testvére, de ez SZÉKELY BOLDIZSÁR felesége lett. PALMAY ezidő tájtban még egy PETKI KATÁról (Mihálynak unokatestvére) tud. Ez BÁLINT leánya volt és CSEFFEI BENEDEK nejevé lőn. Hogy volt-e még vagy egy Kata ebben az időben, nem tudhatni. A Palmay-féle családfán nincs, de persze ez még nem mondja, hogy nem is volt, hiszen pl. Petki László sincs meg azon! Az bizonyos, hogy a másik adománytgyerőnek a leánya nem lehetett, mert PETKI MIHÁLYnak a székelyderzsi unitárius egyházban őrzött igen kedves renaissance ízlésű síremlék (l. BALOGH JOLÁN: A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben.

Kouats Tamas h. b. 2, Barla Marton h. equos 2, Kinda Mihaly nihil habet, Laios Mihaly n. h., Csozo Janos b. h. 2, Dako Andras n. h., Leorintz Peterne nihil, Kis Imreh h. b. 4, Kis Pal h. b. 2, Elekes Mihaly nihil, Fulo Balasne nihil, Sarka Mihaly h. eq. 1, Dobra Istuan h. b. 2, Barlok Palne nihil, Sarka Imreh h. b. 2, Barlok Miklosne nihil, Kaur Gergely haza, Dako Janosne nihil.“

Jóllehet az 1627. évi udvarhelyszéki lustra⁴⁰ nem együtt, hanem a megfelelő csoportok szerint szétosztva adja a neveket, azért mégis csak ez szolgáltatja a leggazdagabb névsort és ez utóbbi éppen a változatos tagozottsága következtében a szokottnál jóval világosabb pillantást vetett a falú életébe. Ebben a következőket találjuk: „bírók és más esküdtek . . . 31. Musna. Dienes Peter, Simon Lörjncz, Dako Andras, Kinda Lukacz, Mathe Giorgi, Mathe Lukacz, Rosin Peter⁴¹. — [Nobilis nincs.] — Musna. Primipili veterani: Dienes Peter, Kocz Janos, Simon Lörjncz. Pedites pixidarii veterani: Mathe Giorgi, Mathe Lukacz, Lazlo Mihaly, Ban Giorgi, Barlok Lukacz, Kis Kovacz Janos, Nagi Kovacz Janos, Kereztelj Gergelj, Nagi Peter, Langos Mihaly, Sebestien Paal, Keresztelj Peter, Zsakal Mathe, Mathe Jacob, Rosnio Peter, Zzaz János, Kinda Lukacz, Ban Imre debilis, Josa András, Olah Mathe annor. 12, Szel Giorgi annor. 20, Szel Thamas annor. 16, Szel Balas annor. 11, Szel Miklos annor. 10. Recuperati: Zolja Peter, Szel Thamasné, Simon András g(y)ülés) u(t)án) valok Petki Janosné aszoniomtól; Giorke Mathe, Ban Janos, Fabjan Jacob, Mathe Thamas, Fabjan Andrasne g(y)ülés) u(t)án) valók Biro Giorgitol; Szél Bálint fiai: Giorgi, Thamas, Balas és Miklos g(y)ülés) u(t)án) valok Kenősi Janostól. Primip(ili) vet(erani) N. 3., ped(ites) pixid(arii) vet(erani) 24; Recuperati post conventum (t. i. Medgyesiensem)

Magyar Művészet. 10. — 1934. évf. 148. l.) csupán JÁNOST, FERENCET, JUDITOT, ANNÁT és MARGITOT említi gyermekeiként. Ellenben, mivel CSEFFEI BENEDEK az ugyanott őrzött sírköve szerint 1578-ban, 61 éves korában halt meg és özvegye PETKI KATALIN asszony akkor még élt, igen könnyen megeshet, hogy nem sokáig maradt özvegyi állapotában és másodszor is férjhez ment, mégpedig Kornis Farkashoz. Persze az utóbbi eshetőség csupán akkor állhat meg, ha már eleve fellesszük, hogy Petki Kata nem volt idősebb elhunyt férjénél, sőt jelentékenyen ifjabb. Mivel azonban KORNIS MIHÁLY 1576-ban már a muzsnai adó $\frac{3}{7}$ -ét fizeti, tehát jelentékeny birtokkal rendelkezett benne s mivel ebben a kimutatásban már nincs benn PETKI LÁSZLÓ, azt hiszem, az a leghelyesebb, ha KORNIS FARKASNÉ, PETKI KATÁT nem azonosítjuk sem SZÉKELY BOLDIZSÁRNÉ (Petki Mihály testvére) PETKI KATÁVAL, sem pedig az 1578-ban megözvegyült Bálint leánya CSEFFEI BENEDEKNÉ PETKI KATÁVAL, hanem egy harmadikat veszünk fel, mégpedig LÁSZLÓ leányául, mert így Kornis Farkasnak 1576. előtt történt esküvőjével és Petki Lászlónak 1576. előttre feltételezhető halálával nyugodtan megmagyarázhatjuk Kornis Farkasnak Muzsnára, mégpedig éppen Petki László birtokába kerülését.

⁴⁰ Erdélyi Nemzeti Múzeum. GRÓF BANFFY-család levéltára. II. Rokonságok.

⁴¹ A névsor készítője elfelejtette feljegyezni, hogy ki a falú bírája? Mivel azonban a többi községeknél mindig világosan feljegyezték, hogy ki a bíró s kik az esküdtek és mivel azoknál mindenütt a bíró van a névsor élén és azután jön a hat esküdt neve: 1627-ben bizonyára DIENES PÉTER volt a muzsnai bíró, a többi hat pedig esküdt

N. 13. — Sedes Udvarhely. Portiones G. D. Francisci Kornis. Musna: Dako Ferencz, Zoltan Mihalj, Kinda Mihalj; ... Portiones G. Dni Andrias Gereb... Musna: Gabriel Balas; ... G. quondam Ioannis Petki relictæ viduae... Musna. Zsaz Peter, Gabriel Balint, Bolja János, Kis Mihalj, Czjoma Mihalne, fia an. 16; ... egr. Pauli Ugron... Musna: Mailat Peter; ... Georgii Biro... Musna: Kovacz Marton; ... Ioannis Kénosi... Musna: Nagi Péter, Zsaz András, Bartok Marton. — Az szeginj Eözvegy Aszonjállatok kiknek Fiok ninczen, es ha vagyonis fiok, 16 Esztendőnek alatta ualo Ideiüek... Musna: Adam Mihalne, Pal Jacob niomorult, Bartos Janosne. — Sedes Udvarhely. Generosi Domini Francisci Kornis coloni avitici et advene... Musna: Kijs Gergelj, Kis András, Elekes Mihalj, Fulo Thamás, Kis Mihalj, Draga Istvan, Barlok Iacab, Zsarka Mihalj, Kis Janos, Kis Pal, Imreh Mathe, Bartok István, Dako István, Lajos Mihalj, Czjuzo Jacob, Lörincz Pal, Zsarka Giorgi, Dako András, Dako Gergelj, Zarka Lukaczne; ... Relictæ Joannis Petki: Kobori Peter jövevény eös helyben; ... Georgy Biro: Sos Gergelj; ... Joannis Kenosi: Czimör Pall Loksági eös helyben lako."

Noha a KOROTNAI ALIA SÁMUEL kapitánysága idejebeli 1637-i adó (?) jellegű összeírás⁴² semmiesetre sem adja a falú teljes névsorát, azért még sem hagyható figyelmen kívül ez sem. Lássuk tehát azt is: „Musna. Ban Giorgi, Gerko Mihali, Gerko Mathe, Nagj Mate Georgi, Kis Mate Georgi, Olah Mate, Bolia Andras, Nagi Kovaczne, Kereszteli Janos, Kovacz Janos kisebb, Langos Mihali, Josa Andras, Simo Janos, Vas Istvan, Vas Georgi, Sebestien Anna, Zel Balas, Mate Tamas, Dienes Peter, Dienes István, Dienes Miklos, Kereszteli István, Kereszteli Gergeli, Nagi István, Fabian Iacab, Zakuli Mihali, Zaz Anna, Rosno Peter, Kocz Janos, Bolia Peter, Kinda Lukacz, Barok Lukacz biro. solvit flo. 1. den 55.”

A muzsnai reformátusoknak és unitáriusoknak az egyház tulajdonáért vívott hosszas és ádáz küzdelmében igazságot teendő, 1642. július 29-én hivatalosan összeírták a muzsnai unitáriusokat, mégpedig névszerint.⁴³ Természetesen nem tartalmazhatja a falú összes lakosainak a névsorát, ámde mivel a jegyzőkönyv azt mondja, hogy „az unitárius atyafiaknak számok eppen háromannyi, mint az orthodoxusok száma”, mégis magában foglalja a lakosság legnagyobb részét. „Az unitárius atyafiaknak számok így következik: Kis János C(olonus) R(hédei), Kis Mihály urunk ő nsága jobbágya, Máté György V. Darabont, Máté Márton Lofó, Kis György C. R., Zoltáni Mihály C. R., Oláh Máté Darabont, Kerestely János Darabont, Bartos Mihály C., Kovács János Lofó, Langos Mihály Darabont, Jeremiás Deak, ez felesége után való örökségben lakik, ecclesiastica persona sine ecclesia, Kovács György Col. principis, Dako István Col. Redei, Czozo Mihály minor C. principis, Szász András C. loh. Kenosi. Ez maga nem tagadgya, hogy az orthodoxa religiora kezét adott volt, de most redeala vissza, Simon János Lofó, Máté Tamás Darabont, Szalka György C. principis, Lajos István C. Redei, Szarka

⁴² Erdélyi Nemzeti Múzeum. GRÓF BANFFY család levéltára. II. Rokonságok.

⁴³ KONCZ JÓZSEF: A musnai orthodoxus és unitárius atyafiak tusakodása a XVII században. (KM. 19. — 1884. évf. 94—95. l.)

Miklos C. principis, Dienes Miklos Lofő, Dienes Péter Lo fő, Szarka István C. D. Apafiana, Kis Mihály C. Redei, Futo György C. Redei, Zoltáni Mihály C. D. Apafiana, Sós János C. G. Biro, Emese Máté C. Redei, Bartok Mihály C. D. Apafiana, Bartok István C. principis, Kobori Peterné C. Steph. Szalánczi, Kis Miklos C. principis, Kovács Márton C. G. Biro, Kovács István C. G. Biro, Fabián Mihály Darabont, Májlát István C. P. Ugron, Gagy Lukácsné Darabont, Bolia Mihály C. S. Szalánczi, Szakal Mihály Darabont, Dakó Ferenc C. Redei, Ádám György C. Steph. Szalánczi, Rosno Mihály Darabont, gyermek, még bért nem adott eddig, Kocz János Lo fő, Kis János minor C. principis, Szarka Balásné, C. Redei, ennek az urát ölték meg az orthodoxa religioért, Kocsis Gergely C. J. Kenosi, Kocsis Mátyásné C. J. Kenosi, Bartok Jakab C. principis, Kovács Ferencz Lo fő, Bartok Lukacs Darabont, Bán János C. G. Biro, Ban Janos minor Lo fő, Girko Mihály Darabont, Szász Péter C. S. Szalánczi, Girko Máté Darabont, Josa Andrásné Darabont, Bartok Ferenc C. principis, Dienes Maté C. I. Daniel.“

A RHÉDEY-család jobbágyainak összeírásai nem tartalmazhatják ugyan a falú teljes névsorát, de a felsoroltakról, főleg a DAKÓkról, mégis igen becses részleteket őrizének meg.

Igy RHÉDEY JÁNOS tanácsúr homoródszentpáli birtokához tartozó *jobbágyainak jegyzéke 1644. május 3-án* a következőket sorolja fel: „Musna. Dako Janos eökre 4, ынó (үнő) 1, Tino 1; Fulo György fia 1, eökre 2, Tuliok 4, ынó barom 3; Dako Ferencz fia 1, eökre 4, Tuliok 2; Szarka Márton fia 1, eökre 4; Szarka Balasne fia 1, eökre 2; Kis Janos fia Gergeli hazas, Eökrök 8, ынó 2; Kis Giorgi fia 4, eökre 8, ынó 3; Zoltani Mihali fia 1, eökre 4, Tuliok 2, ынó 2; Imreh Giorgi eötte Istvan. Mihali eökrök 8, ынó 3; Dako Istvan fia 2, eökre 4, ынó 1; Lajos Janos fia 3, eökre 4, ынó 1; Lajos Istvan fia 2, eökre 4, ынó 1, Tuliok 1; Kis Mihali fia 2, eökre 4, Tuliok 4, ынó 2; Abra Istvan fia 1, eökre 2.“⁴⁴

1659. november 4-én: „Musna. Zoltan Mihaly Debilis, házas fia Mihaly, annak fia 1, boves 6; Kys Gergely fia 2, boves 6; Kys Lőrincz fia 1 Kys Pál edgyütt lakik boves 4; — Dakó János fia 2“ említődnek.⁴⁵

1659. november 5-én: „Üdvezült aszonyom anyam és ket eözeim-mel negy reszre osztvan kws joszaghunkat jutott Redei Janos eözemnek Homorod Sz. Pali joszaghból“: „Musna. Kis Gieörgy 3 fiaival Eörökségestel; Dako Istvan 2 fiaival eörökségestel; Lajos Jánosné 4 fiaival eörökségestel, János Kolosvári diák.“⁴⁶

⁴⁴ *Connumeratio Colonorum Gen. Dom. Joannis Redej in possessione Homorod Szentt paliensi... in anno 1644. 3. die Meji, 4b. lap. Magyar Nemzeti Múzeum, GRÓF RHÉDEY-levéltár.*

⁴⁵ Bőrborítású füzet, 1659. március 20., Besztercze, a 10., a legutolsó a 11a. lapon. Magyar Nemzeti Múzeum, Gróf Rhédey-levéltár.

⁴⁶ Zöld bőrkötésű füzet 1659-ből. Az eredeti lapszámozás 24(a) lapja. Magyar Nemzeti Múzeum, GRÓF RHÉDEY-levéltár. — KÓVÁRI LÁSZLÓ (Erdély nevezetesebb családjai. 214., 215. l.) szerint RHÉDEY III. JÁNOS, a tanácsúr, 1658-ban halt meg. Jóllehet ez az adat sajtóhiba, mégis meggyökeresedett az irodalomban (NAGY IVÁN: Magyarország családai. 9. köt. 743., 748. l.; PÁLMAY JÓZSEF: Udvarhely vármegye nemes családjai. 196. l.;

1660. március 20-i RHÉDEY JÁNOS-féle *jobbágyösszeírásban*: „Musna. Dako Janos fia 2; Kys Andras fia 1; Szarka Mihály fia 2; Fulo Geörgjne.“⁴⁷

1663. április 28-án „második uttal jutott Redei Janos eöczémnek Homorod Sz. Pali joszaghból“: „Dako Mateh 1 fiával eörökségestől.“⁴⁸

A még hátralevő *összeírások* majdnem mind a *török adó* megállapíthatása végett készültek. Bizonyosnak kell tartanunk tehát, hogy ezek a lehető legteljesebb névsorokat őrzék meg, mert éppenúgy felvették a nemeseket, mint a nem nemeseket is.⁴⁹ Vegyük elő egyenként őket.

1672. „Musna. Mathe Imreh boves 8, Mathe György b. 4. bíró, Gyerke István b. 4, Barthos Miklós b. 4, Bán Marton b. 8, Horvath Janos b. 2, Kereszteli Gergeli b. 4, Mathe Istvan b. 2, Langas Marton b. 2, Baczo István b. 4, Simo Janos b. 6, Simo Gjörgj b. 4, Barthos Mihali b. 2, Dienes István b. 2, Dienes Gjörgj b. 2, Dienes István b. 8, Bolja Peter b. 4, Kocz János b. 4, Kocz Gergeli b. 4, Mathe Janos b. 2, Kovács Peter b. 8, Fabján Marton b. 2, Kis Mihali b. 4, Csozo Janos b. 2, Kovács Bálint b. 4, Szako János b. 4, Kis Gergeli b. 2, Kis Peter b. 6, Kis Gergeli b. 4, Kis Gergeli b. 2, Zoltani Mihali b. 2, Imreh Gjörgj b. 10, Kis Andras b. 2, Dako Janos b. 2, Kis Páll b. 8, Kis Lőrincz b. 2, Fulo Anna b. 2, Lajos István b. 4, Bolja Miklos b. 4, Bolja Sandor b. 4, Bolja Ferencz b. 4, N. Czuzo Mihali b. 2, Maylad Balas b. 4, Gaborja Mihali b. 10, Nyerges Janos b. 2, Nyerges Gjörgi b. 2, Ban Istvan b. 2, Sos Istvan b. 2, Csiki Mihali b. 2, Nagi Istvanne b. 2. Marhások: Medgyesi Mihali, Fabjan Janos, Kovács János, Dienes Miklos, Kereszteli Gjörgjne, Sera Istvan, Czozo Thamás, Asztalos István, Dako István, Bolia Miklos, Bolja János, Czozo Miháli, Maylad Balas, Szarka Istvánné, Timár János, Kiczin Miháli, Gáspár Miháli, Miklós Oláh, Vak Opra, Kálnoki István, Oláh István, Miklós olá. Nihilisek: Kovács Balasné, Vas Istvánné, Gyerko Anna, Kinda Ilona, Bolja Mihályne, Kis Janos, Barlok Miklos, Czozo Mihali, Dako Mathe, Lajos Janosne, Bolja Istvanne, Zotani Mihaline, Koczis Gergeli, Sos Jánosne, Pap Gjörgj, Cziki Jánosné, János vargáné, Mirekan Miklós.“

GYULAI RIKÁRD: *Gen. Füz. 3. — 1905 évf. 7. 1.*; KEMPELEN BÉLA: *Magyar nemes családok. 9. köt. 116. 1.*; RÉDEY ÁRMIN GRAF: *Geschichte der Familie Rédey etc. Stettin 1866.*, nem tudom mint vélekedik erről, én nem juthattam hozzá), holott KOMAROMY ANDRÁS (*Turul. 1. — 1883. évf. 125., 135–136. 1.*) helyesen adta az évszámot, sőt BEKE ANTAL (*Történelmi Tár. 1895. év. 636. 1.*) elég régen közölte özvegyének, KORNIS MARGITNAK 1653. szeptember 14-én Erdőszentgyörgyön kelt levelét, amelyben GAVAI PÉTERT értesíté férje elhúnytáról és meghívá a temetésre. — E feljegyzésből világos, hogy az özvegy halt meg 1658–59-ben és nyilvánvaló az is, hogy ez az osztály csakis 1653–59. között történetelt, inkább az említett időköz elején, mégpedig az özvegy és IV. Ferenc, VII. István és IV. János között. A feljegyzés még Ferentől, a kolozsi főispántól, ered.

⁴⁷ Kis barna bőrkötéses füzet, (a 45. jzt. alatti rész folytatásában) 1660. március 20. 20. 1. Magyar Nemzeti Múzeum GRÓF RHÉDEY-levéltár.

⁴⁸ A 46. jzt. alatti füzet 27. lapjáról.

⁴⁹ Mind a négy *törökadó-összeírás* az Erdélyi Nemzeti Múzeum „GRÓF BANFFY-család levéltára II. Rokonságok“-ban van.

1675. április 1. „Homorod Szent Pali Joszaghban juxta Divisionem RHEDEI JANOS vram reszere jutott *Jobbagyoknak regestuma*“ szerint: „Musnan. Kis György; Kis Peter filii 2, boves 4; Kis Gergely filius 1, boves 4; Dako Istvan filii 3, kettei Pap, boves —; Lajos Jánosné filii 2, edgyik Col(osvári) Deák, boves 2; Dako Mathe filius 1, boves —;... vagi: Musnan: Dako Mathe pusztaja.“⁵⁰

1680. „Musna. Mathe Imrehnek, Ban Martonnak boves 12; Simo Györgynek boves 8; Kis Peter, Kis Gergely, Zoltani Mihály, Bartos Miklos, Kovacz Peter, Simo Janos, Dénes György, Dienes István, Gaborja Mihály, Kis Pal, Lajos Istvan, Alszegi Kis Gergely, Kocz Janos-nak boves 6—6; Kis Mihaly, Mathe Istvan, Gyerko Istvan, Ban Istvan, Imreh Györgyne, Kovacz Istvan, Kresztelj Gergeljné, Langos Marton, Baczo Istvan, Bolja Ferencz, Czozo Tamás, Elekes Ferencz, Dako Janos, Crestelj Miklos, N. Bolja Miklos, K. Bolja Miklos, Sos Istvan, Nyerges Janos, Fabian Janos, Majlád Balas, Kocz Gergelj, Bolja Peter (oldalt a marhák összegezése: 100.), Fulo Janos-nak boves 4-4; Horvat Janos, Czozo Balint, Bolja Miklos, Kinda Janos, Medgyesi Andras, Nagy Peter, Kis Lőrincz, Imreh Marton, Fabian Marton, Cziki Mihaly, Nyerges György, Kis Andras, Kiczi Mihalj, Imreh Palne, Kovacz Janos-nak boves 2—2; Kis Gergely, Gaspar Mihalj, Czozo Mihalj, Bartos Miklos, Asztalos Istvan, Dienes Istvanne, Kovacz Balint, Bartos Mihaly, Crestelj Kata marhás(ak); Miklos ola, Mirkany Miklos, István olah, Jancho Janos juhos(ok); Sera Istvan, Olah Istvan, Deak Lőrincz, Szarka Istvanne, Bolja Janos, Pap György, Kovacz Janosne, Dako István nihil(isek).“

1683. „Musna. Mathe Imreh, Bán Marton, Gaborja Mihaly, Kús Gergely (habent) boves 8—8; Simo Janos, Denes György, Denes Istvan, Lajos Istvan, Bolya Peter, Zoltani Mihaly, Bartos Miklos, Sos István boves 6—6; K. Mathe Istvan, Kús Mihaly, Kús Peter, Kús Gergely, Gyierko Istvan, Bán György Ban István, Kinda Janos, Kovats Peter, Kovats Istvan, K. Mathe Istvan, Keresztely Janos, N. Mathe Istvan, Kovats Janos, Baczo Istvan, Bolya Ferencz, Simo György boves 4—4; Czozo Tamás boves 6; Kocz Gergely, Kús Imre, Kocz Janos, Elekes Ferenc, Keresztely Miklós, Füle Janos, Maylad Balas, Fabjan Janos, Deak Marton boves 4—4; Balint Janos, Emreh Mihaly, Langos Marton, Czozó Mihaly, Dako Istvan, Medgyesi Andras, Nagy Peter, Kús Palné, N. Bolya Miklos, K. Bolya Miklos, Emreh Marton, Fabjan Marton, Nyerges Janos, Csikj Mihaly, Kitsid Mihaly, Nyerges György, Szarka Marton, Emreh Pal, Kovats Balint boves 2—2; marhások: Harmath Janos, N. Kús Gergely, Bartok Miklos, Gaspar Mihaly, Bolya Miklos, Tantzos Balint, Janko Janos, Olah Istvan, Miklós Major, Opra Istvan, Mirkan Miklos, Vak Opra, Bolya Janos, Bartos Mihalyne; semmisek: Varga György, Asztalos Istvan, Mathe Janosne, Czozo Balint, Kinda Kata, Talas Gergelyne.“

1684. „Musna. Mathe Imreh, Gaborja Mihaly (habent) boves 10—10; Ban Marton, Zotani Mihaly, Kús Gergely boves 8—8; Kús Gergely, Barthos Miklos, Kovacz Peter, Baczo Istvan, Simo Janos, Kocz Janos,

⁵⁰ Magyar Nemzeti Múzeum, GRÓF RHÉDEY-család levéltára. 2a., 2b. l.

Piles György, Elekes Ferenc, Dienes Istvan, Kös András, Boka Ferencz, Lajos Istvan, Sos Istvan, Deak Marton boves 6—6; Kös Mihaly, K. Mathe Istvan, Gyerko Istvan, Ban György, Imreh Mihaly, Keresztely Janos, N. Mathe Istvan, Harmadik Mathe Istvan, Simo György, Csozo Thamas, Kocz Gergely, Keresztely Miklos, Fulo Janos, Szarka Marton, Fabjan Janos, Majlad Balas, Cziki Mihaly, Kinda Janos, Kovacz Janos boves 4—4; Imreh Pal, Kovach Pal, Ban Istvan, Kös Peter, Csozo Mihaly, Dako Istvan, Medgyesi Andras, Nagy Peter, Kös Palne, Imreh Marton, Nyerges György, Nyerges Janosne, Fabjan Marton, Kiczin Mihaly, Bolik Janos, Kovacz Istvan boves 2—2; Gaspar Mihaly, Bartok Miklos, Langos Marton, Horvat Janos, Bartos Mihalyne, Asztalos Istvan, Bolja Istvan, N. Kös Gergely, Vak Opra, Mirkan Miklos, Bordas Mihaly, Janko Janos, Olah Janos marhások; Csozo Balint fenn lato haszontalan, Pap György, N. Bolja Miklos, Varga Kata, Csozo Annok, Pap Borka, Kinda Kata szegények.”

1689-ben pedig végül „Redej Janos uram zamara jutot jobbaioknak Regestroma: Mikor Kornis Ferencznie azoniommal megh oztotzanak. In sede Wdvarhely Homorod Sz. Palon” említi a következőket: „Musna. Dako Ferencz eöröksigivel nőtelen leginy; Szarka Lukáczine fiával Imrével, Janossal, Görgiel eörökségekel; Szarka Mihaly fiaival, Mihalyal, Martonal, Balassal eörökségekkel; Kis Mihaly 2 fiával, Gergelyel es Lörinczel eörökségekel; Imreh Máthé; Dako Istvan Egi fiával Gergel eörökségiuel; Szoltan Mihaly; Kis János; Dako Andras 4 fiával Peterrel, Janossal, Mihaliai és Pallal eörökségivel; Lajos Mihaly; Barok Giörgi; Fulo Giörgi; Bongard Istvan.”⁵¹

Ha most már egyesítjük az idézett összeírások névsorait, akkor azt találjuk, hogy az 1602—1689. közötti három emberöltő alatt a következő 80—82 család élt Székelymuzsnán: Abra (nem Opra?), Adam, Asztalos; Baczo, Balint, Ban, Barlok, Barta, Bartok, Bartos, Benedek, Boka, Bolya (Bolik is?), Bongard, Bordas; Cziki, Czimör, Czjoma, Csozo (Czjuzo); Dako, Deak, Demeter, Dienes (Denes), Dobra, Draga; Elekes, Emese; Fabjan, Fulo (Futó?); Gaborja (Gabriel is?), Gagy, Gaspar, Giörke (Gyerko, Gyirko, Giorko); Harmath, Horvat; Imreh; Jancso, Janko, Josa; Kalnoki, Kavor, Kerestelj (Crestelj, Krestelj), Kicsi (Kiczin, Kicsid), Kinda, Kös, Kobori, Kocz (Koczi, Koczis), Kovats; Laios, Langos, Lazlo,

⁵¹ DR. JAKUBOVICH EMIL szives közlése a Magyar Nemzeti Múzeum GRÓF RHÉDEY-levéltárában őrzött eredetije 5a. s 5b. lapjairól. — A jegyzék írója „Gergel”-nek írta DAKÓ ISTVÁN fiát. JAKUBOVICH „Györggyel”-nek olvassa ezt a nevet. Bármennyire is valószínűnek tartom magam is JAKUBOVICH olvasását, már csak a mondatbani kapcsolata miatt is, mégis meggondolandó, hogy amikor ugyanazon oldalon kétszer Giörgi-nek, ragozott alakjában pedig „Görgiel”, illetve a következő oldalon „Erdő Sz. Geörgin” alakban írta le a György keresztnévet, feltétlen szabad-e „Györggyel”-nek kiolvasnunk a „Gergel”-t és nem történetelt-e meg, hogy egyszerűen az író tollában maradt az utóbbi „iel” (= Gergellyel) ragja?

Leorintz; Mailat (Maylad), Marton, Mathe, Medgyesi, Mirkan (Mirekan); Nagi, Nyerges; Olah, Opra; Pal, Pap, Piles; Rosno (Rosnio, Rosin); Sebestien, Sera, Simo (Simon), Sos, Zakal (Zakuli), Szako, Sarka (Szarka, Szalka ?), Zaz, Zel, Szende, Zolja; Talas, Tantzos, Timár; Varga, Vas; Zoltan (Zotani, Zoltani).

A most összegezett névsorunk is csak ugyanazt mondja, mit az előbbiekből már amúgy is mindenki megláthatott: *a Musnai György családi nevéről kikövetkeztetett Dakó-család a XVII. század folyamán állandóan ott élt Muzsnán és most már, mivel nincs egyetlen egy olyan családnév [Szako (?)⁵², Baczo, Boka, Deák hasonlitanának talán még ehhez, ámde mégis egyikük sem azonosítható szavunk rovásjegyeivel] sem, amely megfelelne jegycsoportunknak, magától értetődően a lehető legvalószínűbbnek kell tartanunk azt, hogy Musnai György a musnai Dakó⁵³ családból származott, Musnai neve nem ere-*

⁵² KELEMEN LAJOS levéltáros úr is szíveskedett az 1672-i török adóösszeírásban levő SZAKO nevet összehasonlítani a jegyzék betűvezetésével, ámde írójának betűi annyira tiszták és jellegetések, hogy semmi másnak nem olvashatjuk. Nem lehet sem BAKÓ, sem CZAKÓ, DAKÓ vagy SZABÓ. KELEMEN LAJOS a név szokatlan volta miatt nem tartja lehetetlennek, hogy valójában a CZAKÓ névnek hibás beszédű ember által bementett avagy tévesen értett alakja. Jobban nem állapíthatjuk meg. Elsősorban azért, mert ez a név egyedül ebben az összeírásban van meg, sem előbb, sem utóbb nem, mindamellett, hogy tehetős: 4 ökrös gazda vala. Minthogy nem igen tehető fel, hogy csak átmenetileg tartózkodott volna Muzsnán, bizonyára valamelyik másik név helytelenül leírt alakja. De melyik? Az összeírások szerint ugyanis a faluban az egész század alatt nem volt egyetlen BAKÓ, CZAKÓ vagy SZABÓ sem! Tehát csakis Dakóra gondolhatnánk, ámde 1672-ben már van egy biztos DAKÓ JÁNOSunk is, akinek csupán 2 ökre volt. Igaz viszont, az 1680-inek szintén négy ökre vala. Minthogy az ökrök száma aligha komoly bizonyíték az azonosság vagy külön személyiség kimondására, további adatok előkerüléséig eldöntetlenül kell hagynom ezt a kérdést, tárgyunkat illetőleg egyébként is lényegtelen, mert a családnév azonosításánál — rovásjegyeik alakjai miatt — amúgy sem vehetők figyelembe sem a Bakó, sem a Czako, sem a Szabó családnevek. — Halvány lehetőségként említem fel végül: vajjon nem a faluban az egész századon át ott élő SZARKA család nevének az elrontása? Ha így volna, akkor kérdésünket illetőleg szintén teljesen lényegtelen.

⁵³ Teljesség kedvéért talán helyes lesz röviden összefoglalnom: Musnán kívül hol akadtam még Dakókra? Legelőször DAKÓ MATE erdőszentgyörgyi jobbágy tűnik fel, még pedig 1582. április 3-án, amikor KORNIS FARKAS és az 1577-ben elhunyt (SzO. IV. köt. 37. 1) testvérenek, MIHALYnak özvegye, ERDÉLYI SARA megosztottnak a néhai KORNIS MIHALY birtokain. Az említett Dakó ekkor Kornis Farkas tulajdonába került át (v. ö. VASS MIKLÓS: Székely oklevelek a XVI. századból. Történelmi Tár. 1910. évf. 263—265. I. — Eredeti je a Magyar Nemzeti Múzeum GRÓF RHEDEY-család levéltárában). — Utána időrendben az 1593. februárius 22-én bardóczi földbirtokosként említett DAKÓ GERGELY következik (SÁNDOR IMRE: A csikszentmihályi Sándor-család levéltára I. köt. 40. I.) — VADASDI DAKÓ ISTVÁN pedig 1602. május 10-én nyert nemességet és címet BATHORY ZSIGMONDTÓL

deti családneve volt, hanem csupán, a deákos műveltségű embernek a kora szokásának megfelelően, szülőfalúja nevéből alakított és önkényesen felvett (másodlagos) vezetékneve.

12. Menjünk ismét tovább egy lépéssel: nézzük meg közelebbről a bennünket most már különösebben érdeklő DAKÓ-család tagjait.

Az 1602-i névsor muzsnai szabados székelyei sorában — tíz más jobbágytársa között — DAKÓ ANDRÁST is találunk. Talán ugyanerről a DAKÓ ANDRÁS jobbágyról mondja a KORNIS(?) családnak az említett

a mellette s HOMORÓDSZENTPÁLYI KORNIS MIHÁLY szolgálatában szerzett érdemeiért (v. ö. KELEMEN LAJOS: *Gen. Füz.* 2. — 1904. évf. 43. l.; SÁNDOR IMRE: *Czimerlevelek.* I. köt. 22. l.; KEMPELEN BÉLA: *Magyar nemes családok.* III. köt. 224. l.; SIEBMACHER: *Erdélyi nemesség* 23. t. is, amint JAKUBOVICH EMIL szíveskedett tudósítani). 1609-ben még élt, mert a GRÓF RHÉDEY-család levéltárának az utóbbi évből származó egyik oklevele Vadasdon lakó nemes emberként említi (*Magyar Nemzeti Múzeum. JAKUBOVICH EMIL közlése*). — *A Regestrum Colonorum Aviticorum ac Connumeratum Jobogionum Gen. D. Francisci Kornis de Homorodzentpali Judicis Regii sedis Sculicalis Vdvarhely in anno praeterito 1623.* úgy az erdőszentgyörgyi ősi jobbágyok, mint az összeszámlált adózók között egy-egy (bizonyára ugyanazt a) DAKÓ MIHÁLYT sorol fel (*Magyar Nemzeti Múzeum GRÓF RHÉDEY-levéltár*). — A már ismételt említett 1627-i szemle szerint Mátisfalván, MÁTISFALVI PÁLFFI ISTVÁN zsellerei között DAKÓ JÁNOS és ISTVÁN is valának. — CSÁSZÁR PÉTER azt vallotta, hogy az 1631. év őszi kassavidéki lázadásban egy DAKÓ GYÖRGY is fő volt a lázadók között (SZILÁGYI SÁNDOR: *Császár Péter porlázasága történetéhez. Tört. Tár.* 1884. évf. 106. l.). — A GRÓF RHÉDEY-család 1643-i június 21-i jobbágyösszeírása Erdőszentgyörgyről DAKO JÁNOST említi fiaival, akik közül Mihály Torboszlóban lakott. Félkertes jobbágy vala s amint az összeírás mondja: „keszesek vadnak erette pro flor. 200 hogi Zenth Marton napiara hozzak” (*Magyar Nemzeti Múzeum, GRÓF RHÉDEY-levéltár*). Az erdőszentgyörgyi udvarházhoz tartozó jobbágyoknak 1659. november 3-i összeírása (4b. lap) a megszököttek jegyzékében mondja az előbbi DAKO JÁNOS fia MIHÁLYRÓL, hogy [Só-?]Váradon, BIRO FERENCZNél lakik. DAKO JÁNOS másik két fiáról csupán annyit tud az utolsó névsor, hogy Gergioban laknak és éppen ezért kényszerült megjegyezni, hogy „nevekről és egyéb állapotokról tudakozni kell” (MNM., GRÓF RHÉDEY-levéltár). Két nappal később, ö.ü. RHÉDEY JÁNOSNÉ, szül. KORNIS MARGIT halála utáni első osztoszkodáskor, 1659. november 5-én a [Só-?]Váradon szolgáló DAKO MIHÁLY REDEI JÁNOSNAK jutott (1659-i zöld bőrkötésű füzet 32., 35. l., MNM., GRÓF RHÉDEY-levéltár), de azért, úgy látszik, azután se került vissza, mert úgy RHEDEY FERENCZ, mint RHEDEY JÁNOS 1663. április 28-i, illetve 1665 július 8-i s 1675. május 7-i összeírásai még mindig azt írják az erdőszentgyörgyi jobbágy DAKO MIHÁLYRÓL, hogy So Varadon BIRO FERENCET szolgálja, illetőleg SóVáradon lakik (v. ö. a felsorolt összeírások 3a., 1b. és 1a. lapját. MNM., GRÓF RHÉDEY-levéltár). — Az 1680-i törökadó-összeírás szerint Homoródkeményfalván és Homoródszentmártonban is volt egy-egy DAKOS. — Az 1683-i szerint — a homoródkeményfalvi DAKOSON kívül — Zetelakán volt egy DAKO FERENC, akinek négy ökre vala. Az 1684-i Homoródkeményfalváról 2 DAKOST, Máréfalváról egyet, továbbá zetelaki DAKO FERENCET sorol fel. Utóbbi azonban kiváltságos volt és már hat ökörrrel birt. — 1689-ben végül KORNIS FERENCNÉ asszonnyal való osztoszkodáskor az Erdőszentgyörgyön lakó

XVII. századeleji vagyonkimutatása, hogy se marhája, se lova nincs. Alighanem ugyanez a DAKÓ ANDRÁS az, akit az udvarhelyszéki falúsbírák és esküdtek 1627-i névsorába esküdt gyanánt szintén Muzsnáról jegyezték fel és hihetőleg azonos továbbá azzal a DAKÓ ANDRÁSSal is, akit viszont ugyanez az összeírás KORNIS FERENC régi s jövevény muzsnai jobbágysai között sorol elő. Minden valószínűség szerint azonos végül ama DAKÓ ANDRÁSSal is, akiről, mint tanúró, a fejedelem megbízottai, KÉNOSI MIHÁLY és DERSI MIHÁLY, az 1640. március 11-én felvett tanúvallatási jegyzőkönyvükbe a vallomásán kívül azt is beírták, hogy muzsnai, nemzeti RÉDEI JÁNOS úr jobbágysa, bíró s 65 éves.⁵⁴ 1642. július

DAKÓ JÁNOS öröksége jutott REDEJ JÁNOS számára (MNM. GRÓF RHÉDEY-levéltár. REDEJ JÁNOS vram zamara jutot jobbajoknak registroma. 6. l.) — Egészen természetes, hogy ezeken kívül még sok Dakó élt, akiknek emléke azonban nyom nélkül elpusztult. Ámde a fennebbi összeállítás mégis már határozottan mutatja, hogy a DAKÓ név nem volt annyira közönséges, általánosan használt a székelységben, hogy egyiküket ne lehetne festőnk nevével összekapcsolni. Feltűnő, hogy a *legrégőbbi Dakók mind Kornisokkal együtt szerepelnek*. Úgy látszik, bizonyos fokig bizalmi emberek valának. Ezért nem tartom lehetetlennek, hogy a *legelső DAKÓ MÁTÉ s a musnai DAKÓ ANDRÁS között valami közelebbi rokonság volt: előbbinek a fia az utóbbi, kit talán éppen maga KORNIS FARKAS vitt Musnára. Nagyon feltűnő még egy körülmény. A most említettek keresztnévei (Máté, Gergely, István, Mihály, János, György, Ferenc) tökéletesen ugyanazok, mint a musnai Dakóknál, kik között még András is van. Vajjon nem arra mutat ez a jelenség, hogy tulajdonképpen mindnyájan ugyanazon közös törzsből eredtek? — Ez a törzs alighanem igen régre megy vissza. PAIS DEZSŐ említi (MNy. 30.—1934. évf. 127. l.) Göcsejből a TAKÓ családnevet, amely szerinte a török *taq 'lök, üt, lyukaazt'* szóval függ össze. Minthogy a Dakó csupán a szókezdő *t > d* változással tér el a PAIS által említettől, nagyon is könnyen lehetséges — az üt igéből > *Ótő* családnév kialakulásának megfelelően képzett — *Takó > Dakó* leszarmazás és ezzel az értelmellenek látszó név egyzerre beszédessé lesz. — CZUCZOR-FOGARASI *Magyar Nyelv Szótára* I. köt. (Budapest, 1862.) 1176. h. a *Dák* falú s pusztá nevéken kívül egyedül a 'tör' értelmű, hasonló hangzású *dákos* szót és leszarmazottjait ismeri. A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* (1890.) I. köt. 480. h., valamint a *Magyar Oklevél Szótár* (1902—1906.) 145. h. szintén csak az utóbbiakat ismeri. Egyedül a *Magyar Tájékoztató* 381. h. említi az Alföldről a 'ködmön féle felőlő' értelemben használt *daku* szót. Nem tudom, tisztázta-e valaki a *dákos* szó eredetét? Ha ugyanis hangtanilag levezethető az előbbi tőből, akkor valószínűleg azzal függ össze, mert jelentésánál nagyon jól beleillik abba a csoportba. Talán annál is inkább együvé tartozik az egész, mert az 1672-, 1680-, 1683- s 1684-i, említett törökadó-összeírások szerint Homoródkeményfalván, Homoródszentmártonban, Zetelakán és Méréfalván volt DAKOS nevű család is, sőt Hermányban és Homoródiánosfalván meg még TAKÓ család is virágzott!*

⁵⁴ BÓLYA JÁNOS nemes vagy jobbágy voltának ügyében a fejedelem által kiküldött vizsgálóbiztosok jelentésének eredetije az Erdélyi Nemzeti Múzeumban, a JOSIKA-család magyarfenei levéltárában. (DAKÓra a következő sorok vonatkoznak: „4. testis, Andreas Dako de Musna g(enerosi) d(omini) Joannis Rédei colonus, iudex, annorum 65, juratus, examinatus, fassus est uti primus hoc addito. tudom azt es, hogy az apja es Bolja Janos Pelki Ferenc dersi udvarházához szolgált, mint jobbágy ő maga is.”) Az, hogy DAKÓ,

29-én azonban már valószínűleg nem élt, mert, ha élt volna, bizonyára bevették volna az unitáriusok jegyzékébe, hacsak időközben nem tért át a református hitre.

A XVII. század elejei kis összeírás még egy DAKÓnak őrizte meg az emlékét. A szintén vagyontalan DAKÓ JÁNOSné volt ez: nem volt se ökre, se lova. Az 1627-i összeírás viszont Andráson kívül még két újabb DAKÓI, ISTVÁNT és GERGELYT említ fel KORNIS FERENC régi s jövevény muzsnai jobbágysai között, továbbá DAKÓ FERENCet KORNIS FERENC muzsnai részjóságáról.

Az 1637-i összeírásban⁵⁵ egyetlen egy Dakó sincsen. De, hogy Dakók akkor is éltek Muzsnán, bizonyos abból, hogy 1640-ben DAKÓ ANDRÁS a muzsnai bírósága s hogy az unitáriusok 1642-i összeírása DAKÓ ISTVÁNT és FERENCet is felemlíti s végül, hogy a RHÉDEY-jobbágyok 1644-i jegyzékében három családfő DAKÓ is volt — mégpedig JÁNOS, akinek 4 ökre, 1 üdője s 1 tinója; FERENC, akinek 1 fia, 4 ökre s 2 tulka; ISTVÁN, akinek 2 fia, 4 ökre s 1 üdője vala, — közülök meg FERENCet és ISTVÁNT egész nyugodtan azonosíthatjuk az 1627-i szemle s az 1642-i vizsgálat alkalmával feljegyzettekkel. Az akkoriak közül ANDRÁS és GERGELY már nem szerepelnek, helyettük azonban egy újabb JÁNOS tűnik fel.

Tizenöt évvel később, 1659-ben vagy kevéssel előbb (l. 46. jzt.) csupán DAKÓ JÁNOS meg az öröklött jobbágytelkes ISTVÁN említődnek, mindketten 2—2 fiúval. Az ISTVÁN fiak még mindig azonos létszáma esetleg az 1642-i, 1644-i s 1659-i apa Istvánok azonosságát igazolhatja. JÁNOSnál viszont az, hogy az első jegyzék még egy fiát sem említ, az utóbbi ellenben már kettőt is, az még nem ellenzi az apák személyi azonosságát, legfennebb azt árulja el, hogy amíg 1644-ben még fiatalabb, gyermektelen ember vala, a következő másfél évtizedben már két fia is

ANDRÁS 1640-ben RHÉDEI JÁNOS jobbágya, az nem ellenzi az azonosítást. KORNIS FERENC udvarhelyszéki főkapitány MARGIT nevű leánya ugyanis 1627-ben RHÉDEY JÁNOShoz ment nőül (l. erre vonatkozólag KOMÁROMY ANDRÁS: *Turul. I.* — 1883. évf. 135. l., továbbá Kornis Margit, Rhédei Jánosné hozománya 1627-ből. *Történelmi Tár.* 1885. évf. 398. l.), DAKÓ ANDRÁS tehát e házasság révén került át más gazdához.

⁵⁵ Nehéz megállapítanunk ennek az összeírásnak a jellegét. Tekintve, hogy a névsor végére feljegyezték a lefizetett összeg nagyságát, valami adóösszeírásnak kell lennie. Feltűnő azonban, hogy férfiak-nők mindössze 32-en vannak benne, mégpedig mind olyanok, akik — ha benne vannak az 1627-i lustrában, akkor — a primipilusok és gyalogosok között szerepelnek. Ez esetben megérthetjük, hogy miért nincs egyetlen Dakó ebben a névsorban: valami olyan adónak az összeírása, melyet csupán az előbbieket fizettek, a jobbágyokat tehát nem írták fel, vagyis a névsorban nem azért nincsenek Dakók, mert abban az évben Muzsnán nem éltek Dakók.

született. JÁNOS még a következő 1660. március 20-i jobbágyösszeírásban is benne van mindkét fiával. ISTVÁN ellenben nem. Az 1663-i újabb osztozkodáskor viszont csupán a szintén öröklött jobbágytelkes DAKÓ MÁTÉT említik fiával együtt.

Az 1672-i összeírás szerint Muzsnán akkor hárman voltak DAKÓk: JÁNOS, ISTVÁN és MÁTÉ. Legelsőjüknek kettő, a másodiknak egy, az utolsónak végül egyetlen marhája sem volt. MÁTÉ, úgy látszik, nem sokáig bírta a nincstelenséget. Az 1675-i jegyzékbe beírták ugyan a fiával együtt, de megjegyezték azt is, hogy telke pusztá. Máshová ment el tehát, hol talán valamivel jobban megélhetett. ISTVÁN azonban még mindig Muzsnán él, ámde a három fia közül kettő pap.

Az 1680-i törökadó-összeírás Muzsnáról DAKÓ JÁNOST négyökrös gazdának, DAKÓ ISTVÁNT viszont egyetlen marhával sem bírónak tünteti fel. Az 1683-i egyedül az utóbbit említi, de már két ökrös gazdaként, akinek vagyoni állapota a következő 1684-i összeírás szerint sem változott.

Az 1689-i osztozkodás az öröklött jobbágytelekkel bíró DAKÓ FERENC nőtlen legényt, a szintén öröklött jobbágytelkes DAKÓ ISTVÁNT és fiát, GYÖRGYÖT (GERGELT?) említi, továbbá DAKÓ ANDRÁST és négy fiát: PÉTERT, JÁNOST, MIHALYT és PÁLT, meg az öröklött jobbágytelkét.

13. Az előbb felsorolt névjegyzékek tehát sohasem említik szülőfalujából MUSNAI DAKÓ GYÖRGYÖT. A Dakók között ugyanis egyetlen egy György nevű említődik, erről meg nem feltétlenül biztos, hogy valóban György volt s nem esetleg Gergely. Ámde, mégha valóban biztos is volna, hogy Györgynek hívták, még akkor se vehetjük figyelembe. MUSNAI DAKÓ GYÖRGY ugyanis 1664-ben festé a homoródszentmártoni karzat díszítéseit és 1668-ban az énlaki mennyezetet. Ha csak 20—25 éves is volt akkor, 1689-ben ebben az esetben is legalább 45 esztendősnak kellett lennie. Következésképpen semmiesetre se lehetett azonos Dakó István 1689-ben említett fiával, aki ekkor legfennebb még az apja házában élő ifjú legény volt, mert, ha idősebb vagy, ha már családós lett volna, bizonyára külön vették volna fel a jegyzékbe.

Az, hogy a felhasználhatott jegyzékek nem említik, az még nem bizonyítja azt, hogy nem is volt odavaló. Elsősorban is bizonyos az, hogy bár elég szép levéltári anyaggal rendelkezünk, azért mégsem ismerjük a XVII. században Musnán született és élt összes Dakókat. Láttuk egyrészt, hogy bár feltétlenül éltek ott 1637-ben is, az ez évbéli összeírás még sem említi meg senkit se közülök, másrészt nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a nagy számban fennmaradt RHÉDEY-féle jobbágy összeírások mindig csupán: a RHÉDEY JÁNOSokét (apa s fia) foglalják

magukban. Az özvegyét, illetve a másik két testvérét nem, holott azoknak is juthatott a Dakók közül, aminthogy 1659- és 1689-ben néhányuk valóban másoktól jutott a fiú RHÉDEY JÁNOSHOZ.

Igen könnyen megtörténhetett tehát, hogy még gyermekkorában elkerült hazulról. Olyan korban, amikor még nem vették fel a jegyzékekbe, később pedig távolléte miatt nincs meg már bennük. Ha azonban még egyszer figyelmesen végignézzük az előbb felsorolt családtörténeti adatokat, reámutathatunk egyes olyan körülményekre, melyek igenis nemcsak újra azt valószínűsítik, hogy MUSNAI DAKÓ GYÖRGY valóban musnai volt, hanem azt sem zárják ki, hogy éppen ebből a Dakó-családból származott.

A tanúvallatási jegyzőkönyv szerint DAKÓ ANDRÁS 1640-ben 65 éves volt, tehát 1575-ben született. Jóllehet jobbágy volt, mégis módosabbnak, tekintélyesebbnek kellett lennie, mert csak kevés musnai jobbágytársával együtt méltatták arra, hogy hűséget eskettessenek vele Rudolfnak. Az, hogy — a KORNIS-féle (?) összeírás szerint — esetleg rövid néhány hónap múlva már se marhája, se lova nem volt, az egyáltalán nem ellenzi ezt, mert — ne felejtjük — ekkor az emberek húzták Bástá szejkerét és akkor bizony számtalan vagyonos emberrel megtörtént, hogy pillanatok alatt nincstelen szegényekké lettek. 52 éves korában esküdtként, 65 éves korában pedig bíró gyanánt említik. Élete későbbi folyása egyáltalán nem ellenzi, sőt egyenesen megerősíti azt, hogy vagyonosabb és így esetleg valamivel műveltebb lehetett, mint általában a közönséges jobbágyok.

Ennek támogatásául még hozzávehetjük azt is, hogy 1627-ben az összeírás szerint pl. nem jobbágy, hanem a primipili veterani legelseje töltötte be a bírói tiszteletet.

Az 1627-i jegyzék még három DAKÓ-t: FERENCET, ISTVÁNT és GERGELYT említ. Rokonsági kapcsolataikról természetesen semmit sem tudhatni. Éppenúgy lehetnek testvérek mind a négyen, mint András az apa, Ferenc, István meg Gergely a fiai. Ha meggondolom, hogy korábban nem szerepelnek és ha ennek nem az az egyedüli oka, hogy a reájuk vonatkozható kevés írás is elpusztult, akkor az utóbbi lehetőséget tarthatjuk valószínűbbnek.

Hogy aztán ezeket, meg az utánuk következő Dakókat miféle rokonsági viszonyok: apa-fiúi, testvéri, unokatestvéri vagy más egyéb kapcsolatok fűzék-e egymáshoz, Dakó Andrásnak vagy a vele egykorúnak vehető Dakó Jánosnak voltak-e az ivadékai, azt képtelenek vagyunk megmondani azon a néhány családi kapcsolaton kívül, amiket maguk a feljegyzések örökítettek meg számunkra. Az egyes személyek időszerinti

előfordulásaiából következtetve, a túloldali nemzedékrendet⁵⁶ tarthatjuk legvalószínűbbnek.

Ha most megfigyeljük azt, hogy a legfiatalabbnak vett nemzedék tagjai a török adó megállapítására készített összeírások szerint az említett tizenkét év alatt sokkal szegényebbek, mondhatni fokozatosan szegényednek,⁵⁷

⁵⁶ Fentti nemzedékrendi beosztásomat illetőleg nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ennél jobban egyelőre nem választhatjuk szét az egész anyagot. Így a legvalószínűbb. Bizonyos, hogy Máté, II. András és II. Ferenc előbb ott szerepelnek névtelenül a fiak között, azonban semmi alapunk sincs az azonosításokhoz. István dolgaiban igazodhatunk el a legnehezebben. Ahhoz, hogy névszerint bekerüljön a jegyzékbe vagy fegyvertfogható derék ifjú legénynek kellett lennie vagy önnálló jobbágytelekkel bírnia. Ha tehát legkevesebb 16–20 éves volt az 1627-i szemlekor (I. errevonatkozól az 1627. szemle adatait), akkor 1689-ben kb. 80 éves vala. Magában véve még nem túl nagy életkor, hiszen Dakó I. András is megérte a 65-t. Még a fiainak száma se ellenzi az egy s ugyanazon személy létét, mert azt, hogy előbb nő a fiak száma, utóbb apad, magyarázhatjuk azzal, hogy a pap fiakat kihagyták a jegyzékből. Nagyobb baj az, hogy az 1689-i György (?) akkor — mint említém — valószínűleg még csak jó legényke volt, tehát Istvánnak kb. 60 éves korában kellett nemznie, ez pedig — bár nem lehetetlen — mégis kissé nem valószínű. Egyedül ez ellenzi az összes Istvánok azonosságát, bár viszont megtörténhetett az is, hogy a fiú üres jobbágytelek hiányában és apja idősebb volta miatt nem ment el hazulról, hanem végig otthon maradt, amint az még ma is megtörténik Székelyföldön. Igaz viszont, az utóbbi nem lehet feltétlenül bizonyítónak vennünk, hiszen 1675-ben mások mellett ott volt Dakó Máté pusztá telke is. — Esetleg az Istvánok mind egyellen személy volt ellen vallhat az is, hogy II. Jánosnak 1680-ban 4 marhája volt és 1683-tól kezdve nem szerepel, Istvánnak viszont az előbbi évben egy marhája se volt, utóbbiban viszont egyszerre 2. II. János esetleg elhunyt időközben, vagyona javarésze fiára, Istvánra szállt. Olyan halvány lehetőség ez is, hogy nem támaszkodhatunk reája különösebben és így egy István alatt hagyom meg az összes Istvánokra vonatkozó adatokat addig, míg újabb részletek napfényre kerülte után határozottan azért nem választhatjuk őket, ha valóban több István volt.

⁵⁷ Könnyebb ellenőrizhetés végett ime a kis összehasonlító kimutatás:

Év	N é v	ökör	tulok, tinó	ünő
1614.	Dakó János	4	1	1
	Dakó Ferenc	4	2	—
	Dakó István	4	—	1
1672.	Dakó János	2	} nem jegyezte fel	} nem jegyezte fel
	Dakó István	1		
	Dakó Máté	—		
1675.	Dakó Máté	telke lakatlan		
1680.	Dakó János	4	} nem jegyezte fel	} nem jegyezte fel
	Dakó István	—		
1683—84.	Dakó István	2		

Musnai Dakó I. András
(szül. 1575.) 1602–1640. (1642. VII. 29-én már valószínűleg nem él.)

Dakó I. Jánosné
XVII. század eleje.

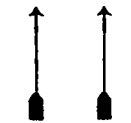
I.(–II. ?) István
1627., 1642., 1644., 1659., 1672., 1679., 1680., 1683., 1684., 1689.

Gergely
1627.

I. Ferenc
1627., 1642., 1644.

II. János
1644., 1659., 1660., 1672., 1680.

[György]

2 fia 1644.
2 fia 1659.

3 fia. 1679.
(közülök 2 pap)

1 fia, 1689.
György (Gergely?)

1 fia
1644.

2 fia 1659.

2 fia 1660.

Máté
1663., 1672., 1675.

1 fia
1663.

1 fia
1675.

II. András
1689.

II. Ferenc
1689.
nőtlén ifjú
legény.

Péter, III. János, Mihály, Pál
1689. 1689. 1689. 1689.

míg ezzel szemben az első nemzedéket képviselő ANDRAS minden-
 esetre még elég tekintélyes, vagyonos jobbágy lehetett és az 1644-i
 Dakók — nem említve az apróbb jószágokat — még mindhárman négy-
 négy ökrös gazdák valának, előttünk áll a mai székelység sorsának akkori
 tükörképe: az amúgy sem nagy vagyonok — eltekintve a II. RAKÓCZI
 GYÖRGY szerencsétlen hadjáratát követő általános elszegényedéstől — a
 népesség számának fokozatos növekedésével egyre jobban megosztódnak,
 egyre kisebbednek, tulajdonosaik pedig egyre szegényednek.

A mai élet tanulságai vezetnek reá még egy újabb megfigyelésre
 is: a túl gyors elszegényedést az — egyke által még meg nem fertőzött —
 nép úgy védi ki, hogy a családból csak egyes tagok maradnak otthon
 a földön, a többiek, az odahaza többé-kevésbé felesleges többiek pedig
 városokba mennek el iparosoknak,⁵⁸ katonának, tanítónak, papnak: mint
 1679-ben István 3 fia közül is kettőről jegyzék meg, hogy papok! Alig-
 hanem ugyanez történt Györgyünkkel is, azért nincs semmi nyom se
 róla szülőfalujában.

Tekintve, hogy GYÖRGYÜNK 1664- és 1668-ban Homoródszentmárton-
 ban és Énlakán festett, nem vehetjük a legfiatalabb nemzedékkel egy-
 korúnak, hanem csakis a középső nemzedékkel egyívásúnak. Hogy aztán
 valóban ezekkel együtt DAKÓ I. ANDRÁS fia volt-e, nem állíthatom, mert
 éppenúgy lehetett az akkor már esetleg hasonlóan javakorbéli ISTVÁN,
 stb. fia is. Ha azonban a hajtások fokozatos szaporodására gondolok,
 továbbá arra, hogy — amint említém — GYÖRGY nem volt teljesen tanu-
 latlan, sőt a különféle írásokban való jártassága abban a korban meg-
 lehetősen nagyfokú tudásról tanuskodik, azt hiszem, nem csalódom nagyon,
 ha *András fiának tartom Györgyöt*. Andrásnak, említettem fennebb, úgy
 látszik, meg volt a módja s műveltsége ahhoz, hogy a földben nem
 részesülhető fiát úgy-ahogy iskoláztassa, föld helyett más megélhetést
 nyújtson számára, kivált, ha meggondoljuk, hogy a Dakó-családnak volt
 egy másik — a jobbágysorból ugyanezen KORNISOK alatt nemrég (1602)
 nemessé lett ága is, továbbá egyik muzsnai tagjukról határozottan meg-
 állapítható a jobbágysorból kiemelkedni törekvés, hiszen 1679-ben azt
 jegyzék fel ISTVÁN három fia közül kettőről, hogy papok! Évszámok
 tekintetében is eléggé beleilleszthető a családba, mert, ha ANDRÁS akár
 40 éves korában, tehát 1615 táján, akár 50 éves korában, tehát 1625
 táján nemzette GYÖRGYöt, György ebben az esetben is még mindig 40—50

⁵⁸ Mint PÉTER SÁNDOR az említett rövid történetében (KM. 67.—1935. évf. 203. l.)
 írja, a székelymuzsnaiak a szükségétől hajtva bizony ma is közelbe is és messze földre
 is elmennek házakat, iskolákat, gazdasági épületeket emelni!

éves lehetett akkor, amikor a homoródszentmártoni s az énlaki műveit alkotta, mi egészen elfogadható életkor volna.

14. Hogy ebből a családtörténeti feltevéssorozatból mi igaz és mi nem, azt ma még nem mondhatni meg. Érdekesnek tartottam azonban mégis reámutatni a fennebbiekre, mint többé-kevésbé valószínű jelenségekre, melyek, ha nem is túlzott mértékben, de némileg mégis csak bevilágítanak abba a sűrű homályba, mely az erdélyi művészettörténetnek és rovásírásunk történetének ezt a nem közönséges és nem érdektelen alakját eddig takarta. Egyesek, lehet, merőben feleslegesnek tartják az előbbi feltevéssorozat közlését. Én azonban mégsem hagytam ki. Nem hagytam el azért, mert éppen az említett feltevéssorozat ösztökélt arra, hogy festőnk életéből további újabb részleteket kutassak fel és mert éppen a fennebb részletezett következtetések vezettek reá aztán az alábbi rendkívül jelentős adatok felfedezésére.

MUSNAI DAKÓ GYÖRGYnek a különféle írásokban való szemebetűnő nagy jártassága ugyanis sehogyse hagyott nyugodni. Ennek alapján feltétlenül bizonyosnak tartottam, hogy nem egyszerű asztalos-festő volt, hanem magasabb iskolában is tanult. S minthogy szülőfalujának nagyobb része (az 1642-i jegyzőkönyv szerint háromnegyede) akkor még unitárius volt, sőt ugyanez a jegyzőkönyv családjának két tagját (testvéreit?) határozottan unitáriusoknak mondja s minthogy végül az eddig eredetiben vagy hírben fennmaradt mindkét műve hasonlóan unitárius egyházakban őrződött meg, természetesen arra gondoltam legelőször, hogy unitárius iskolába járt. Könnyen elképzelhetni tehát örömet, mikor KELEMEN LAJOS megmondotta, hogy az unitárius egyház kolozsvári levéltárában még ma is megvan az egykori óvári unitárius iskola 1630—1640-es évekbeli (úgy véltem ugyanis, hogy, ha az 1664—1668-i mennyezetek festésekor javakorabeli, 40—50 éves férfi volt, akkor az 1630—1640-es években kellett iskolába járnia) széniori-számadáskönyve, melybe a tanulók neveit is feljegyezték. Ámde éppen olyan könnyen elképzelhetni izgatottságomat is: vajjon valóban találok benne MUSNAIra vonatkozó adatokat, azaz következtetéssorozatom utolsó láncszeme s ezzel együtt az egész feltevéssorozat is helyesnek bizonyul-e vagy pedig semmi reávonatkozót se találok abban és akkor következtetéssorozatom szappanbuborék gyanánt egyszerre szétpattan?

Azonban nem pattant szét, mert ott, ahol számítottam, meg is találtam.⁵⁹ MUSNAI GYÖRGY — nem szabad csodálkoznunk, hogy itt csupán

⁵⁹ Címe: *Fasciculus rerum scholasticarum I.* Az 1626—1693. (helyesebben 1648.) közötti széniori számadásokat foglalja magában, illetve azonkívül különféle iskolai eseményeket: a beirakozásokat, eltávozásokat, szabályokat, vétéseket, stb. jegyezték fel

GEORGIUS MUSNAI néven szerepel, fennebb részletesen elmondám, hogy ez az alak szabatosan megfelel a kor szellemének: a korabeli deákos

beléje. Rendeltetését, összeállítását, tartalmát részletesen ismerteti DR. GÁL KELEMEN: A kolozsvári unitárius kollégium története. (Kolozsvár, 1935.) II. köt. 306—308. l. A következőkben szó szerint idézem a fasciculushoz a MUSNAIra vonatkozó feljegyzéseit. Csupán azt jegyzem meg, hogy MUSNAI neve mellett, mint a magyaroknál sohasem, szintén nem jelölték meg a nemzetiséget. Tekintve most már, hogy a századoknál mindig beírták azt is, nyilvánvaló ebből MUSNAI magyar volta.

168. l. (1639.) Junius. 4. Stephanus Thordai et Georgius Musnai recipiuntur in numerum studiosorum.

172. l. (1639.) Augustus. 22. Georgius Bagyoni et Georgius Musnai Meszkőinam ad visendos fratres proficiuntur.

172. l. (1639.) Augustus. 25. Balthasar Bagyoni et Georgius Musnai redeunt ex Meszkő.

[? 174. l. (1639.) September. 8. Studiosi ad sylvam collectum avellanas proficiuntur. ?]

176. l. (1639.) October. 2. Georgius Musnai rediit ex Meszkő, qui antea tribus septimanis discesserat.

180. l. (1639.) October. 30. Stephanus Thorday et Georgius Musnai, qui ante dies pentecostes dictas mediam acceperat divisionem, divisio denegatur post incisionem diuturnam.

181. l. (1639.) November. 5. Basilius Szentmiklósi, Martinus et Georgius Musnai proficiuntur in patriam (utólag toldották be ezt a feljegyzést).

195. l. (1640.) Februarius. 15. Sigismundus Somosi et Georgius Musnai patriae egressi recipiunt item se se in numerum studiosorum.

199. l. (1640.) Majus. 26. Astatores eliguntur Somosi, Franciscus Bölöni, Thorday, Georgius Musnai.

199. l. (1640.) Majus. 26. Georgius Musnai (ex astatione tulit) flo. 4. den 45¹/₂.

204. l. (1640.) Julius. 8. Georgius Musnai ad paedagogium proficiuntur.

221. l. (1641.) October. 3. Item Georgius Musnai propter quasdam litteras obscoenis verbis plenas incarcerabitur et mox post aliquot diebus religabitur.

13. l. (Tartalomsjegyzék.) Georgius Musnai propter litteras obscoenis verbis plenas incarceratur et mox post dies aliquot religatur.

Meg kell jegyezni, hogy a kolozsvári-óvári unitárius iskolában nem a mi Musnaink volt az *egyedüli Musnai*. 1637. XI. 21.—1638. IV. 6. között volt ott egy BALINT. Ez azonban egyik pajtását karddal levágta s emiatt a város börtönébe került. 1639. V. 28.—1641. V. 25. között meg két MÁRTON. Végül pedig 1643. V. 7.—1648. V. 29. között GERGELY, akit ekkor iskolai széniorrá választottak meg. Bizonyosnak kell tartanunk, hogy az utóbbi négy is Székelymuzsnáról származott, ámde arra már semmi adatunk sincs, hogy a Dakók közül valók-e vagy pedig valamelyik másik musnai családból, mindamellett, hogy két Dakó fiúról is tudjuk, hogy 1679-ben papok voltak, mert viszont RHÉDEY FERENC az 1659. november 5-i osztálykor valószínűleg a LAJOS JÁNOSNÉ négy fia közül az egyikről. Jánosról azt jegyezte fel, hogy Kolozsvári deák, sőt még 1675. április 1-én a már csak két fia egyikéről szintén ugyanezt örökítik meg: „az edgyik Col(ozsvári) Deák”. Egyedül a legutolsó, a széniorrá lett Gergely keresztnéve enged meg egy igen halvány lehetőséget: az 1627-i szemlében feljegyzett Dakók között szintén van egy Gergely. Utóbbinak fia

műveltségük névhasználatának⁶⁰ — 1639. június 4-én iratkozott be a kolozsvári unitárius iskolába, mégpedig, tekintve, hogy a studiosusok közé vették fel, az iskolának nem az alsóbb vagy középső tagozatába, hanem a felsőbbe, az *akadémiai jellegűbe*. Arra vonatkozólag, hogy előtanulmányait itt, vagy a tordai középfokú unitárius iskolában végezte-e vagy végül máshol, arra vonatkozólag semmi adatunk sincs.⁶¹ A fennebbi adatból ellenben bizonyos az, hogy — mivel abban az időben az ifjak 16—18 éves korukban kerültek ebbe az iskolai tagozatba — *születési évét 1621—1623 közöttre kell tennünk*, tehát egyenesen abba időtájba, hová a családi viszonyok részletezésénél, azoknak mérlegelése alapján, feltételeztem. Ez az egyezés is szépen igazolja, hogy a következtetés- és fellevevőssorozatomban, ha ma még nem is bizonyítható be minden részletében, legnagyobb részében mégis csak valószínű.

Ugyanazon év augusztus 22-én Mészköre távozott el. Hogy itt testvérét látogatta-e meg, vagy hitbeli atyafiait, arra a latin szöveg nem ad szabatos feleletet. Talán az utóbbi a hihetőbb.⁶² Három nap múlva

volna talán? Az 1689-i bizonytalan Gergely—Györggyel vehetnők esetleg még össze, ha nem kellene arra gondolnunk, hogy az utóbbi elighanem odahaza maradt az ekeszarva mellett.

⁶⁰ A tanulók legtöbbször falúnévből alkotott családnéve van. (STEPHANUS GIDÓFALVI, DANIEL SZAMMARIAI, ANDREAS GÁLTHÓI), van azonban néhány népnévből (BOLGAR, GEORGIUS ILLIRYCUS) vagy foglalkozásnévből (ZURZABO, PALASTOS, GOMBKEOTEO, KALACZ-SUTEO) is, de csak nagyon kevesen.

⁶¹ Abban, hogy iskolába került, igen könnyen megtörténhetik, hogy nemcsak a feltételezett apjának és nemcsak a feltételezett családi hajlandóságnak volt része. Mint láttuk, a család igen szoros összeköttetésben állott földesuraival, a Kornisokkal. A HOMORÓDSZENTPÁLI KORNISOK pedig ebben az időben vagyonos, előkelő unitárius család volt: KORNIS FERENC — az 1625-i naptár szerint — az unitárius egyház öt vezető emberének egyike vala (GÁL KELEMEN: id. mű I. köt. 134. l.). Jogos tehát arra gondolnunk — ha nem is mutathatjuk ki —, hogy valamiképpen ők is hozzájárultak MUSNAIK pályájához. Hogy a Kornisok nem idegenkedtek az ilyesmitől, bizonyítja az, hogy a kolozsvári unitárius iskola széniori számadáskönyvében többször szerepelnek KORNIS FERENCnek, meg PACZOLAI PÉTERnek, a szombatossága miatt később elítélt KORNIS BORBÁLA (RHÉDEINÉ K. MARGIT testvére) férjének adományai, de következtethető abból is, hogy RHÉDEINÉ KORNIS MARGITnak FERENC fiáról a valószínűleg MUSNAI MÁRTON feljegyezte családi hagyomány (v. ö. DR. MUSNAI LÁSZLÓ: Georgius Musnai című, a 31. jgyt-ben említett kéziratával) azt örököltette meg, hogy RHÉDEY FERENC egyszer apjuknak, KIS GERGELYnek a házához szállván, nemcsak néhány pénzzel ajándékozta meg a gyermekeket, hanem azt is mondta az apjuknak: *nem kívánja, hogy mind neki szolgáljanak, hanem ahány fia lesz, mind járassa iskolába, csináljon papot belőlük, hogy szabadulhassanak a jobbágságból.*

⁶² BALÁZS ERNŐ úr szíves értesítése szerint a mészköi unitárius egyházközség feljegyzései nem mennek olyan régre vissza, onnan tehát nem remélhetjük e kérdés szabatos eldöntését.

ismét benn volt az iskolában, de nemsokkal utóbb újra kiment oda. Elindulása napját nem jegyezték fel, de mivel Mészköről való újbóli hazatérésekor, október 2-án a szénior azt írta be, hogy Györgyünk három héttel azelőtt távozott el, valószínűleg szeptember 10–11-én ment ki másodszer és így a mostani iskolai majálisainknak megfelelő (abban az évben szeptember 8-án megtartott) erdei üdülőmulatságon, a „mogyoró szedésen” bizonyára még részt vett.

Az október 30-án tartott iskolai coetus hosszas vizsgálat után a „mondott” pünkösöd előtt feles osztályrészt nyert THORDAY ISTVÁNnak és MUSNAI GYÖRGYnek megtagadta az (egész?) osztályrészt. Noha ez a széniori feljegyzés kissé szűkszavú, de azért mégis igen nagyjelentőségű a mi szempontunkból. Megértéséhez elsősorban azt kell tudnunk, hogy a studiosusok a beiratkozáskor, ha nyertek, akkor csupán különös könyörületből nyertek $\frac{1}{4}$ osztályrészt (ellátást), 3–4 hónap múlva $\frac{1}{2}$ -t (mediam divisionem), 6–12 hónap múltán pedig egészet (integram divisionem generalem). Ha most már tudjuk azt, hogy MUSNAI GYÖRGY beiratkozásának napja, 1639. június 4. éppen pünkösöd harmadnapja volt, továbbá, hogy társa, THORDAY ISTVÁN, akinek szintén megtagadták az (egész?) osztályrészt, MUSNAI GYÖRGYgyel együtt, ugyanazon a napon iratkozott be az iskolába, rögtön világos, hogy a nevezettek beiratkozássukkor szokatlanul ugyan, de valamiképpen mégis hozzájutottak a feles osztályrészhez, ennek következtében tehát nem csodálható, ha öt hónap múlva az iskolai coetus megtagadta az (egész?) osztályrészt. Határozatuk teljesen jogos volt. Az előny jogtalan megszerzését illetőleg az a legvalószínűbb és ez az egyedüli lehetőség, hogy MUSNAI GYÖRGYék csakis valakinek a támogatásával juthattak ehhez, az őket még meg nem illető kedvezményhez. Pártfogójuk ki s mi voltát nem tudhatjuk. Lehet, hogy Györgyünk az egy évvel azelőtt emberölésért börtönbe került Musnai Bálintnak rokona volt és annak valamelyik régi barátja törekedett így segíteni szerencsétlenül járt pajtása öccsén, mert az kevésbé valószínű, hogy az alig néhány nappal hamarabb beiratkozott MUSNAI MÁRTON pártfogolhatta volna ennyire. De, ha akár ezek valamelyike, akár pedig más valaki volt a pártfogója, mégis mindenképpen világos ebből a jogtalan előnyszerzésből, hogy volt támogatója s az iskolába jutásának okvetlenül megvalának a kedvező előfeltételei.

1639. november 5-én vidékre ment ki. Sajnos a szénior elfelejté feljegyezni: hová s miért? Jó három hónapig volt távol, mert csupán 1640. február 15-én — vidékről való visszatérte után — írják ismét be a studiosusok sorába. Ugyanazon év május 26-án astatornak, ajtómelletállónak választották meg. E megbízatásában a következő pünkösödi ünnep

alatt gyűjtődényével az egyház egyik ajtaja mellett állott és az istentiszteleten résztvett közönségtől pénzsegélyt gyűjtött a tanulók ellátására. Úgy látszik, ügyes ifjú volt, mert másnap elég jelentős összeget: négy forintot és 45¹/₂ dénárt sikerült összeszednie (csak SOMOSDI ZSIGMOND múlta felül 6 forint és 34 dénárral).

A tanév befejezése táján, július 8-án megint útnak eredt. Most pedagogosnak, nevelőnek ment ki, sajnos azonban nem jegyzék fel: kihez, hová?

Semmit sem tudunk arról, hogy ott meddig maradt és onnan mikor jött vissza. De újra visszatért, mert — igaz ugyan, sokkal később — még egyszer találkozunk vele a széniori feljegyzések között. A nagyon jellemző adat szerint 1641. október 3-án bizonyos, szemérmetlen szavakat tartalmazó levelek miatt bezárták az iskola börtönébe, majd néhány nap elteltével szabadon engedték. További iskolai pályafutásáról többé semmit se jegyeztek fel. Tudjuk ugyan azt, hogy 1679-ben két Dakó-fi pap is volt. Sajnos azonban semmi olyan részletadatunk sincs, amelynek alapján azonosíthatnók egyikükkel Györgyünket. Az életkor még nem ellenezné, hiszen ekkor kb. 56—58 éves lehetett. Ámde mégse valószínű, hogy ezek valamelyikével azonos lenne, mert, ha valóban szolgáló pap lett volna s csupán kedvtelésből és hitsorsai támogatására festette volna a mennyezeteket, stb., akkor neve mellé bizonyára odafestette volna azt is, hogy lelkész, hová való lelkipásztor, deák volt. Az a legvalószínűbb, hogy azok a levelek kettébe törték egyházi pályáját és ennek következtében kényszerült más megélhetés után nézni, mikor is — úgy látszik, ha az említett levelek megengedik a bizonyos fokig bohém voltának feltételezését — szíve hajlamát követve festővé lett.⁶³

⁶³ A székelyderzsi unitárius egyház hajójának északi falán, a hálóboltozatnak a 3. és 4. gyámköveiből induló bordái között a következő, egyszerű fekete színnel festett felirat van: *Templum hoc r[e]novatum / est lateribus denuo et intecrè / regnante serenissimo do(mi)no dotio / principe Georgio Rakoci / Anno do(mi)[ni] 1640.* Tekintve, hogy Ders Muzsnának közvetlen szomszédja és szintén unitárius, továbbá, hogy a festett felirat betűi barátfírásbeli hagyományokat őriznek, egész önkéntelenül vetődik fel az emberben az a gondolat, hogy ez a dersi felirat va jön nem Musnainknak a legelső szárnypróbálgatásai közül való? Az egyház levéllárát átnéztem, de erről a tatarozásról semmi okmány sincs benne. Határozottan persze nem állíthatni MUSNAI DAKÓ GYÖRGY szerzőségét, de mint könnyen lehetséges eshetőséget — mint fennebb láttuk, ebben az 1640. évben csupán februárius 15—július 8. között volt a kolozvári-óvári iskolában — mégis csak fel kell említenem. — BOGA ALAJOS (id. mű 64 l.) énlaki unitárius papnak mondja Muzsnai Györgyöt. Mint láttuk, ÁRKOSI JÁNOS volt ekkor az énlaki pap, az előbbi tehát csak véletlen elnézésen alapul. — PETER SANDOR ellenben (KM. 67—1935. évf. 2. 3. l.) azt írja MUSNAINKRÓL, hogy híres építőmester volt. Fájdalom, azonban csak BARÓ ORBÁN BALÁZS felfedezése óta híresedett el. Azelőtt nem emlegették, pedig megérdemelte volna.

III.

15. Az eddigiek ugyan elegendők olvasásom és végkövetkeztetésem helyességének bebizonyítására, mégis — nehogy esetleg egyes jelentékenyeknek tetsző részletek figyelmen kívül hagyásával vádoltathassam — reá kell mutatnom SEBESTYÉN GYULA ama tévedésére, melyet eddig nem tárgyaltam külön, de amely tetszetősségével könnyen megtévesztheti azt, aki megfelelő ellenőrzés nélkül veti össze a két megfejtést.

SEBESTYÉN GYULA ugyanis a DAKÓ név harmadik rovásjegyét (*baö. 3.*, helyesebb alakjában *baö. 10.) vég k*-nak, azaz *szót lezáró rovásjegynek* tekinti s ezzel véli megerősíthetőnek a *deják* olvasatát, aminek következtében *megrövidített külön* szónak veszi az utolsó betűt, annál is inkább, mert utána pont következik. Fennebb már kellően igazoltuk, hogy a legutolsó rovásjegy határozottan O s semmiesetre sem E, tehát minden további nélkül elhibázottnak kell tartanunk az *eN(lakán)*-ra való kiegészítést, amelynek kedvéért erőszakolta ezt az egyébként sajátmaga által is valóban merésznek minősített feltevést.

Ámde a DAKÓ név kettészakítása már azért sem helyes, mert az utolsó két betű között *nincs* szóelválasztó üres térköz, amiként azt az összes többi szavak között megfigyelhetjük. Szorosan egymáshoz tartozó egységet alkot ez a négy rovásbetű. Csakis abban az esetben vehetnők két külön szónak, ha a minden két szó között szigorú következetességgel alkalmazott szóelválasztó közőket itt is fellelnők. SEBESTYÉN GYULA a legutolsó rovásjegynek külön szó volta melletti érvül hozza fel azután az utána következő pontot is, arra gondolva, hogy ez rövidítést jelöl. Azonban, mihelyt alaposabban megnézzük a pontok használatát, rögtön kiviláglik, hogy ez tévedés. A *Deut*: után, vagyis ott, ahol rövidít, kettőspontot alkalmaz. A *v1* után, azaz ott, ahol az idézet címét befejezi, csak egyes pontot festett. *Musnai Dakó György írásgyakorlata alapján tehát csak azt mondhatjuk, hogy ez a pont nem rövidítést, hanem egyszerűen a mondat befejezését jelöli.* A legnagyobb nyugalommal állíthatjuk ezt

Adatok hiányában — sajnos — azt se állíthatni róla, hogy építőmester lett volna. Sőt mivel az énlaki egyházmennyezet alapján határozottan tudjuk, hogy az asztalosmunkákat SZASZ ANDRÁS asztalos végezte, feltétlenül bizonyosnak kell tartanunk, hogy még hivatalos asztalos sem volt, nemhogy építőmester lett volna. Annál kevésbé lehetett építőmester, mivel az akkori felfogás a festőket az asztalosok céhébe osztotta be, tehát ez volt a hozzá legközelebb álló rokonszakma, nem pedig az építőmesterség. — Az eddig kifejtettek alapján semmi más egyházi tisztasége nem lehetett, mint legfennebb a *deákság*, mai nyelven mondva kántor-tanítótság, amire SEBESTYÉN GYULA gondolt. Bármennyire is csábító ez a feltevés, mégis, amint a 16. jzben és a 7. §-ban láttuk, a felirat biztos olvasása a leghatározottabban ellenzi, hogy ilyen értelemben egészítsük ki a feliratot.

annál is inkább, mert festők szóbanforgó írásgyakorlata nem valami egyedülálló, sajátos jelenség. Ebben az időben ugyanis általánosan elterjedt szokás volt a rövidítéseket nem egyes, hanem kettősponttal jelölni, vagyis MUSNAI DAKÓ GYÖRGY egyszerűen a korabeli latin írásgyakorlatot (szavakat térközzel választ, rövidítést kettősponttal, mondat befejezést egyes ponttal jelöl) alkalmazta ebben a feliratában szintén.

16. Sokkal döntőbb jelentőségűnek tűnik fel a vég *k* használata, melyet illetőleg SEBESTYÉN GYULA (MRHE. 101. l. 4. jzt. és 109. l. 1. jzt.) még külön is megrójjá TELEGDIT a jegy nem világos magyarázatáért és szerinte helytelen kapcsolásáért. Hogy tisztán láthassunk ebben a dologban, végig kell mennünk az emlékeken.^{68a}

E jegy alakját már ismerjük (baö. 10. és v. ö. 12. jzt.). Ámde a rovásjegysorokban a *k* hang jelölésére van még más rovásbetű is. Az utóbbi nem^regyéb, mint egyik csúcsára állított négyzet (baö. 30.). Ha az emlékeket végignézzük, az az érdekes jelenség ölik szemünkbe, hogy az eredeti, rovásjellegű feliratokban nagyon következetesen használták őket. A székelyderzsi feliratban egyedül az utóbbi (baö. 30.) van meg. A Miklós névben, tehát a szó közepén alkalmazták.

MÁTYÁS MESTERÉK feliratában az utóbbit (baö. 30.) egyetlen egyszer, mégpedig a kovács szóban, tehát a szó kezdetén látjuk. A baö. 10.-t ellenben többször (űrnak, írnak, csinálták, csinálták)⁶⁴ és valóban mindig a végen, mégpedig úgy, hogy a három első idézetnél az *a*-t nem tüntette külön fel (vagyis *ak* hangértéke van mind a három esetben), míg a negyedik példában (az egész felirat legutolsó szavában), sajátságosan éppen abban, amely három szóval előbb ismét előfordult, kiírja a megelőző magánhangzót is és így tisztán *k* hangértékben használta.

KETEJI SZÉKEL TAMÁS a baö. 10. jegyet két ízben használta (irtak, járattak) s mindkét esetben a végen, mégpedig úgy, hogy a megelőző a hangzót nem jelölte külön, azaz *ak* hangértékben. A másikat (baö. 30.) ellenben hatszor (király, követ, kező, eszteni, ketjei, székeli) alkalmazta és pedig elején, középen és végen, még hozzá úgy, hogy az

^{68a} NÉMETH szintén foglalkozott (MRI. 13–14. l.) jegyünk szóvégi *k* gyanánt való használatával. Eredményei, lényegükben, megegyeznek az enyémmel.

⁶⁴ Kétszer ugyan szó elején is megtaláljuk jegyünket, ámde csak alakilag, mert — amint SEBESTYÉN GYULA igen helyesen feloldotta, ezek a példái tulajdonképpen az egyik helyen egy *sz*, a másik helyen egy *i* rovásjegynek vagy valamelyik kijavításkori vagy pedig a lemásoláskori értelmetlen megtoldásból állottak elő. A NÉMETH által csak legutóbb felfedezett legrégebbi, SZILÁGYI SAMUEL-fele másolatban (MRI. II. mell.) az *i* valóban még tiszta *i*, az *sz*-nek ebben is van még alól jobboldalt kis szakállkája, ellenben nincs meg a felső baloldali. Vagyis nyilvánvalóan még a lemásolás után is ronítottak alakján.

utánakövetkező *e s ő* magánhangzókat nem tüntette külön fel a szövegben, vagyis *ke* vagy *kő* hangértékben. Utóbbiban természetesen csak akkor, ha KETEJI SZÉKEL TAMÁS valóban követet akart írni, nem pedig esetleg tájszóval *kevetet*, mint SEBESTYÉN GYULA véli, vagy *követet*, mint ahogy legutóbb PÁLFFI (KM. 66. — 1934. évf. 222 l.) is, meg NÉMETH (MRI. 9. l.) is olvassák mindamellet, hogy SZÉKEL szülőfaluja gyanánt feltételezhető mindkét község, úgy Kis-, mint Nagykede, még nagyon is beletartozik Udvarhely-vármegye ő-ző területébe.⁶⁵ A megelőző vagy követő *i*-t ellenben mindig következetesen külön feltüntetette, azzal kapcsolatban *e* jegynek tehát mindig csak *k* hangértéke volt.

A rovásnaptár tekintélyes anyaggal szolgál bennünket ebben a kérdésben. A *baö. 10.* csak kétszer⁶⁶ fordul elő benne s mindkét esetben ugyanabban a *Jakab* névben. Itt tehát középen látjuk, mégpedig azzal az érdekes jelenséggel kapcsolatban, hogy az *a*-t sem elől, sem hátul nem tüntette ki, azaz *aka* hangértékben. Meg kell jegyeznem azonban, hogy ebből csupán az *ak* hangértéket fogadhatjuk el helyesnek, az utolsó *a*-t nem számíthatjuk oda. Azt vagy a naptár rovója, vagy inkább a másolója felejtette ki a lemásolásnál. A naptárban ugyanis megtaláljuk még a *Piroska* (MARSIGLI-féle kézirat 673. l.), valamint *Lu ká cs* (677. l.), *Ká na* (679. l.), *Ka lifás* (685. l.) neveket is, ezekben azonban a *ka*-nál nemcsak, hogy külön kiírta a két jegyet, hanem a *k* jelölésére már a másik rovásbetűt (*baö. 30.*) alkalmazta! Egyedül a hasonlóan a *baö. 30.*-al jelölt *karácsonynál* (673. és 677. l.) nem írta ki a *k* után következő *a*-t, de ott alighanem a másoló zavarodott be: t. i. utóbb vette észre, hogy a szó belsejében levő *ara* szórészből mindössze egyetlen *a*-t másolt le s hogy valamennyire javítsa hibáját, utólag toldotta be az *r*-t. Legalább is az a körülmény, hogy az *r* mindkét esetben nem a maga rendes helyén, a sor közepén és a megfelelő betűnyi térközében van, hanem egyik esetben felülről, a másik esetben alólól szúrták be a szorosan

⁶⁵ Sokan sok helyen említik, szabatosan azonban egyedül HORGER ANTAL rögzíti. (Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátosságai. NyK. 39.—1909/10. évf. 287. l., stb.).

⁶⁶ Maga a jegyalak többször található fel: így éppen az alább idézendő két *Jakab* (MARSIGLI-féle kézirat 675. és 683. l.) *j* = *i*-je helyén is. Szemmelláthatólag a másoló hibája: belezavarodván a jegyek másolásába, az *i* függőleges szára mellé mind a két esetben még a jobboldalon alól is húzott egy-egy oldalszakállt és evvel a vonalkával *ak*-ká alakította át az *i*-t. Mint téves adatot, nem vonhatjuk be tárgyalásunk körébe. Éppenigy a *Mária* (675. l.) és *Jerikó* (679. l.) neveknél sem, ahol mindkét esetben az *r* egyszerű részútos vonalát értelmellenül másolván, nem írta külön, hanem hozzácsapta az *i* jobboldali alsó végéhez, aminek következtében megint a szóbanforgó: *ak* jegy állott elő, természetesen anélkül, hogy ez a jelentése meg is lett volna.

egymás mellett álló *k* és *a* jegyek közé, nyilvánvalóan utólagos betoldásra vall, miért is, ha már nem sorolhatjuk be a fenti szabályt megerősítő példák közé, azt tagadó ellenérvül sem szabad felhasználnunk.

Lássuk azonban a *baö. 30.* további példáit: miféle tanulsággal szólnának azok? A 673. l.: *köska^rácson, szentⁿkere^szt, Kolo^sz, Benedek*; a 675. l.: *tizenkét apastalok, Klára, király, küsa^szony, szentⁿkere^szt*; a 677. l.: *Lukács, Bereck, aprószentek*; a 679. l.: *Jerikó, Zsindoneusok* (kétszer is), *Kntsa* (? *Kotsa* ?), *Mikodemes*; a 683. l.: *Markos, szentⁿkere^szt, Benedek*; 685. l.: *Anaspöspök*. Ebből a gazdag sorozatból meglehetősen biztossággal következtethetünk mind a *baö. 30.*, mind közvetve a *baö. 10.* használatára. Belőlük határozottan kiviláglik először az, hogy a *baö. 30-t* éppenúgy használja szó elején, mint közepén vagy végén. Azután az tűnik szemünkbe, hogy lehetőleg csak *k*, legfennebb *ke* hangértékben (Szentkereszt) használja. Utóbbi azonban nem feltétlenül biztos, hiszen a *tizenkét*-ben már külön kiírja az *é* hangzót. Vagy ezt csupán azért, mert *é*? Az összes többi magánhangzóknál mindig külön kiírja a szomszédos magánhangzó jegyét is [köskarácson, Kolos, apastalok, Klára, király, küsaszony, Bereck, Jerikó, Kntsa (Kotsa ?), Mikodemus, Markos, tehát 11 + az előbbi 4 = 15 esetben], míg ezzel szemben a szomszédos magánhangzó mindössze négy szóban [aprószenetek, Sidoneusok (kétszer), Benedek (kétszer), püspök] hiányzik mellőle. Ezek közül is az aprószenetek és Benedek valójában nem ebbe, hanem az előbbi csoportba tartoznak, mivel a *k-t* megelőző *e* tulajdonképpen az előtte levő *t*-vel, illetve *d*-vel együtt ejtődik, tehát azokkal együtt rovídik, illetve az azokkal együtt való ejtés következtében ugrathatni ki. Ilyenképpen egyedül a *Zsindoneusok* és a *püspök* ok és *ök* kapcsolata marad. Az előbbinél az *o-t* nem kapcsolhatni a megelőző *s*-hez. Ámde, mivel a rovánaptár másolója az *apastalok*-ban határozottan kiírja az *o-t* és mivel a *sidoneusok városa* hosszú rovását nehezen értette meg: kétszer is lemásolta, de azért a másodikban is, sőt még a latin betűs átírásban is még mindig maradt hiba, egész könnyen feltehetjük azt, hogy a naptár rovója ezt az *o-t* is külön felrótta s csupán a másolója felejtette ki. Bizonyára ilyesmi történt a *pöspöknél* is. Jóllehet az *ö* hangtanilag jól hozzáilleszkedne a *p*-hez, mégse kapcsolhatjuk hozzá, hiszen a naptár rovója ugyanabban a szóban az első *ö-t* sem ugratta ki az első *p* utánról, hanem külön kiírta! Azonkívül meg mindkét esetben egyöntetűen *e* ejtéskönnyítővel írta át a *p-t*. Minthogy sehol semmi olyan adatunk sincs, amely az *ök* hangzóugratással való kapcsolását megengedné, további bizonyító adat előkerültéig a másoló hibájának kell betudnunk ennek a kimaradását is annál is inkább, mert, ha megnézzük

a MARSIGLI-kézirat átírását (*Annas epüsepöek*), abban az ő mellett határozottan megvan a *k*-hoz csatlakozó *e* ejtésekönnyítő is.

Ha még egyszer végigpillantunk felsorolt példáinkon, akkor belőlük meg lehetős biztossággal meghatározhatjuk a kétféle *k* jegy használati szabályait:

A) A *baö. 10. éppenügy használódik a szó elején, mint közepén vagy végén, mégpedig szótagjegy, az \vec{ak} hangcsoport hangzougratásos jele gyanánt.* Utóbbi, jegyünk \vec{ak} hangértékét erősíti végül talán az is, hogy a RÉTYI PÉTERÉT kivéve az összes régebbi rovásjegysorok [a nikolsburgi, a rovásnaptár, MISKOLCZI CSÜLYAK ISTVÁN (bár összevétel a kettőt), SZANCHI M. LÁSZLÓ] egyöntetűen mind *ak*-nak írják át, sőt a betűk kiejtésénél maga TELEGDI határozottan megmondja, hogy *ak*-nak ejtendő (MRHE. XV. mell. és 100. l.).

A *vég k* elmélet igen régi. Már így jelöli meg HARSÁNYI—HICKES 1678-táji ábécéje, így a Teleki-könyvtárbeli kilencrovásjegysoros táblázat és a KAPOSSI-, DOBAI- s DÉSI-féle ábécéi (MRHE. 116—117. l.), BÉL MÁTYÁS (MRHE. 115. l.) és végül RÉVAI MIKLÓS (MRHE. 128. l.). Feliratunkkal kapcsolatban azonban határozottan SEBESTYÉN GYULA tévedése. Amint t. i. TELEGDI-nek erre vonatkozó szabályát („*Quid differunt baö. 10. et baö. 30. ? Nihil differunt, nisi quod baö. 10. in initio et*⁶⁷ *in fine dictionum, quum eam vocalis a sequitur, usurpari commodius possit et in fine semper corripitur*“) fordította, a mondat utolsó tagját nem fordította elég szabatosan. Ha ennek a visszaadására odaillőbb jelentésárnyalatot alkalmazunk: Semmiben nem különböznek, kivéve, hogy a *baö. 10.* a szavak elején és végén, midőn *a* magánhangzó követi, kényelmesebben használható s *végül* mindig összevonódik,⁶⁸ azt hiszem,

⁶⁷ TELEGDI Rudimentájának eddig közölt legrégebbi másolatában, a giesseniben „*nisi quod baö. 10. in initio, baö. 30. fine dictionum*“ olvasható. Mivel azonban ez így mindennemű rovásgyakorlattal élesen ellenkezik, egészen nyugodtan elfogadhatjuk SEBESTYÉN GYULÁNAK az általa jegyzetben (MRHE. 101. l. 3. jzt.) ajánlott, de a szövegben minden helyessége ellenére is kérésztül nem vitt helyesbítését, hogy az eredeti szövegben „*nisi quod baö. 10. in initio et in fine dictionum*“ alakban volt meg. Úgy, amint ezt LAKATOS ISTVÁN kéziratában (BOGA ALAJOS: id. mű 3. mell.) és a Teleki-könyvtárbeli másolatban olvashatjuk és azoknak alapján feltétlenül bizonyosnak is kell tartanunk. A szöveg megrontása a legnagyobb valószínűséggel másolási hiba. — JAKUBOVICH, sajnos, még nem közölte teljesen TELEGDI Rudimentájának RÉTYI PÉTERTŐL eredő 1671-i másolatát, sem pedig DR. MUSNAI LÁSZLÓ a nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárában felfedezett, szintén XVII. századi másolatot, tehát nem vehetem egybe a kérdéses részletet a most napvilágra került, még régebbi példányok megfelelő helyeivel. Az ezekkel való összehasonlításának máskorra kell maradnia.

⁶⁸ Összehasonlítául ime SEBESTYÉN GYULA fordítása (MRHE. 101. l.): „*Semmiben sem különböznek azonkívül, hogy a baö. 10. szavak elején és végén, ha a magánhangzó következik utána, kényelmesebben használható és a szó végén mindig megrövidítetik.*“

legalább ebben sokkal jobban megközelítettük azt a szabályt, amit TELEGDI lejegyezni szándékozott.

TELEGDI feljegyzése azonban ezen a pongyolaságon kívül másban is téves. És, hogy ezt már ő vétette el, az mutatja, hogy ez a hiba benne van LAKATOS kivonatában és a Teleki-könyvtárbeli másolatban is, amelyek pedig — miként az előbb idézett, helyesebben megőrzött szövegrészlet mutatja — nem a SZANCHI M. LÁSZLÓ másolatának a másolatai, hanem megelőző közös ősről íródtak le.⁶⁹ TELEGDI hibázott t. i. akkor is, midőn itt egyszerű *k*-nak vette ezt és a következőt mondotta: „quum eam (t. i. *baō. 10-t*) vocalis *a* sequitur“. Azért hibázott, mert ahogyan a fennebb részletesen felsorolt példák mutatják, éppen ennek az ellenkezője az igaz: az *a* mindig megelőzi a *k*-t.⁷⁰ Csak egyes olyan esetekben követte is azt, amikor a másolóról nyilvánvalóan kitűnik, hogy tévedett, tehát a meglevő adatok a másolat hibás volta következtében egyelőre nem alkalmasok arra, hogy világos szabály alakjában rögzíthessük le ezt a jelenséget is.

Hogy ezt a szabályt akkor még az általam kikövetkeztetett alakjában ismerték és használták és hogy tulajdonképpen TELEGDI nem értette meg vagy szövegezte helytelenül a hallottakat, nagyszerűen bizonyítja nemcsak az, hogy a nikolsburgi ábécé meg MISKOLCZI CSULYAK ISTVÁNNak a Telegdiére visszamenő rovásjegysora, valamint hogy a SZANCHI-féle másolat *ak* hangértékűnek és *ak*-nak kiejtendőnek írja, hanem TELEGDI-nek a kérdéses szabály szemléltetésére felsorolt két példája is. ADNAK, AKOR szavakon mutatja be ezt a szabályt. Olyan két példán tehát, amelyek tökéletesen beleillenek a szabálynak általam fennebb kimutatott alkalmazásába: *e* jegy szó kezdeten is, végen is megvan *s* mindkét esetben *ak* kapcsolatban és úgy, hogy az *a* megelőzi a *k*-t. Ugyanígy használja harmadszor az Apostoli hitvallás Pontiusnak szavában, míg viszont az Úr imádsága akaratom szavában *a* előzi meg és követi is a *k*-t. Hogy TELEGDI mennyire nem volt biztos még a sajátmaga leírta szabály után sem betűnk írásában, jelzi végül az, hogy noha megmondja, hogy ezt a jegyet az *ak* szótag jelölésére összevont volta, rövidsége miatt⁷¹ kényelmesebb használni, mégsem alkalmazta egyetlen egyszer

⁶⁹ V. ő. a 67. jzt. második felében elmondottakkal: az újabban előkerült, még régebbi másolatokkal való összefüggés tisztázását szintén a teljes szövegük kiadása utánra kell halasztanom.

⁷⁰ SEBESTYÉN GYULA is felismerte (MRHE. 101. l. 4. jzt.), hogy az *a* mindig megelőzi a *k*-t, tehát jegyünk *ak* szótagértékű. De a jegyet mégis még itt is *vég k*-nak nevezi.

⁷¹ A Teleki-könyvtárbeli másolat írója érezvén TELEGDI fogalmazásának hiányos voltát, igen helyesen, külön hangsúlyozza ezt (MRHE. 109. l.): „nam duas litteras

sem hangzóugratással, hanem mindig külön kiírta az *a* rovásjegyét, sőt a *holtakat*-ban a *k*-t már nem is evvel, hanem a másik jeggel jelölte!

Figyelve mindezekre, semmi okom sincs — még a TELEGDIÉre való tekintettel sem — megváltoztatni a fennebb kikövetkeztetett és körvonalozott szabályt. Sőt ellenkezőleg, azt hiszem, nekünk kell kijavítanunk⁷² a Telegdiét a következőképpen: Nihil differunt, nisi quod *baö. 10.* in initio et in fine dictionum, quum ea vocalem *a* sequitur, usurpari commodius possit et in fine semper corripitur (Semmiiben sem különböznek, kivéve, hogy a *baö. 10.* a szavak elején és végén, amidőn az *a* magánhangzót követi, kényelmesebben használható *s* mindig összevonódik). A TELEGDI utáni teológus rovásírások többé-kevésbé kivétel nélkül mind az ő összefoglalásán alapulván, az eredeti szabálytól hova-tovább mind jobban eltérő írássajátságait nem tekinthetjük szabályok levonására alkalmas mérvadó anyagnak, nem szükséges tehát behatóbban elemeznünk őket.⁷³ Egy pillanatra azonban ismét meg kell állanunk az énlaki

in se continet *ka* (mert a *ka* jegy két betűt tartalmaz); akkor azonban már ő hibázott, amidőn a szabályt úgy bővítette ki, hogy a jegynek a régi szabály hiányos ismerete következtében ekkor már helytelenül: *a*-val elől-hátul egyaránt kapcsolódó alkalmazását törvényesítette.

⁷² Minthogy a rovásírással eddig foglalkozók legtöbbször majdnem szentírásnak tekintette TELEGDI Rudimentáját, többek előtt kétségtelenül nagyon merésznek lünek fel, ha én TELEGDI szabályainak kijavítására gondolok. Hogy azonban nagyon is helyesen és jogosan cselekszem, sőt, hogy a meglevő emlékek rovásgyakorlata alapján nagyon is szükséges behatóan megvizsgálnunk minden egyes részletét a felületesége vagy tudatlansága következtében meggyökerezett számos helytelenségének kiküszöbölhetése miatt és végül, hogy, ha nehéz munka árán, de mégis lehetséges lesz az, a *baö. 10.* fennebbi atavisztikus példáin kívül bizonyítják a 20. jztben, az *i* rovásjegynek TELEGDI által *j* hangértékben való használatáról előadott fejtegetéseim, továbbá LIGETI LAJOSNAK (MNY. 21. — 1925. évf. 50—52. l., említém a 21. jztben) — a zárt *é*-nek TELEGDI-féle, stb. használatáról — közölt nagyszerű felfedezése is, mert ezekből feltétlen biztossággal megállapíthatjuk, hogy *nem maga Telegdi s nem újonnan állította össze a Rudimentájában a rovásírás szemléltetése végett bemutatott imádság, stb. szövegeket, hanem egyszerűen régebbi, sokkal régebbi elődjüket másolta le.* Ha pedig ehhez hozzávesszük TELEGDINEK a fennebb idézett ADNAK, AKOR példáit és a velük kapcsolatosan elmondottakat, ezekből valószínű az is, hogy a rovásírásunknak *nem Telegdi Rudimentája volt az első összefoglaló kézi könyve, hanem kellett annál régebbinek is lennie, melyet Telegdi esetleg sok jóakarattal, de bizonyos, hogy több ügyetlenkedéssel csupán kora viszonyaihoz alkalmazott, átírt.* (Az első pillanatban úgy tűnik fel, hogy az előbbi atavisztikus jelenségek közé kell besoroznunk a *Zsindoneusok városa* (MARSIGLI 679. l. 2. sor) \times alakú *d* jegyét is. Ámde, mivel az először szintén helytelenül lemásolt és emiatt áthúzott sorban a *d*-nek ott van az egykorú helyes alakja, az \times jegyet nem vehetjük atavisztikus jelenségnek, hanem csakis elírásnak.)

⁷³ Magától értetődik azonban, hogy a Rudimenta legújabbban előkerült legrégebbi másolatait — közlésük során — okvetlenül össze kell hasonlítanunk majd ebből a szempontból is az eredeti helyes szöveg megállapíthatása végett.

feliratnál. MUSNAI DAKÓ GYÖRGY ugyanis használja e jegyet, mégpedig szintén a-t követőleg, ha ugyan külön fel is festette az a-t is. Fel kellett említenünk azért, mert — noha nem a maga teljes egészében alkalmazta a jegyet és így a szabályt is (a magánhangzót nem ugratta), de — a jelet mégis a megfelelő helyen használta.

B) TELEGDinek az eddigiekben ismétellen boncolgatott szabályában azonban még mindig maradt egy igen nagy hiba. Azt mondja ugyanis, hogy a *baö. 10. és 30. „nihil differunt“* (semiben nem különböznek). Ez így valótlan. Ebben a szabályban csak abban az esetben volna helyén ez állítása, ha a *baö. 10.* használatának ismertetése után a *baö. 30.* alkalmazását is ismertetette volna. Minthogy azonban az utóbbi jegy használatának a leírása egyetlen egy másolatában sincs meg,⁷⁴ azt kell feltételeznem, hogy TELEGDI eredeti szövegében sem volt meg, jöllehet a szabálynak ilyenképpen való kezdése arra mutat, hogy be szándékozott venni ennek a leírását is. Lehetséges azonban az is, hogy ő fogalmazta pongyolán ezt is, mint más egyéb mondanivalóit, de viszont lehetséges az is, hogy másolói hagyták el a felületes szövegezése következtében félreértett szövegrészt.

Ennek tisztázása egyelőre lényegtelen, hiszen a fennebb részletesen megvizsgált adatok alapján meglehetősen biztonsággal megállapíthatjuk a *baö. 30.* használatának szabályát: *a k hang jelölésére — kivéve természetesen az ak szótagot — mindenütt a baö. 30. jegyet használták, mégpedig nemcsak magának a k hangnak, hanem, ha szükséges, a ke szótag hangzóugratásos jelölésére is.*⁷⁵

⁷⁴ Nem ismerem az összes másolatokat. Mivel azonban SEBESTYÉN GYULA átvizsgálta azokat és egyikből sem említi, hogy ez a rész meg volna valamelyikükben, természetesen azt kell hinnünk, hogy nincs meg egyikben sem. Hogy RÉTYI PÉTERÉben, meg a Bethlen-kollégiumiban megvan-e, csak ezután fog kiderülni.

⁷⁵ SEBESTYÉN GYULA (MRHE. 42.1.) teljesen indokolatlanul állítja a *baö. 30.* rovásjegyről azt, hogy ez „k, ek, ék, ik, ok, ök, ük” hangértékkel bír. Valamikor ősbibb korban meg lehetek — legalább részben — ezek a hangértékei is, ámde a XV—XVI. század fordulóján már nem voltak meg mind, amint a fejlődés további folyamán, a XVI—XVII. században — eltekintve az írásos emlékek gyorsabb romlásától — még ez a kevés hangzóugratás is divatját multá. SZAMOSKÖZYnek — a TELEGDI Rudimentájától független — feljegyzései szépen mutatják az írásbeliség egyszerűsítő, átalakító hatását: a *kruore, skatet, domestika, Gyálftnak, Zsigmondnak, éneke*m szavakban, tehát hatszor kellett leírnia a *k* jegyét és mégis minden esetben a *baö. 30.*-t használta s minden megelőző s következő magánhangzót is kiírt, tekintet nélkül arra, hogy lett volna alkalma az e ugratására is, meg az *ak* használatára is. MUSNAI DAKÓ GYÖRGY szintén csupán az *egy* szó e-jét ugratta ki, különben szövegének összes magánhangzóit kifestette. Ezzel kapcsolatban figyelmeztetnem kell (anélkül, hogy most behatóan megtárgyalnám) a következőre is: *Sebestyénnek az a véleménye, hogy az összes mássalhangzókhoz elől bármi-*

Minthogy a kétféle *k* rovásjegy használatáról a fennebbiekben megszövegezett két szabályom alól rendkívül kevés kivétel van, sőt azok legnagyobb része valójában valószínűleg másolási hiba, úgy gondolom, nyugodtan elfogadhatjuk említett szabályaim megbízható voltát. Annál is inkább megtehetjük ezt, mivel még mindig van olyan, eddig nem említett érvünk, amelyik — legalább részben — ugyancsak az általam megállapítottakat erősíti meg. Amíg ugyanis a rovásnaptár rovásjegysora a *baö. 30-t* a rendes ábécé sorában, a megszokott helyén közli, addig a *baö. 10-t* a rovásjegysor végén. Ott tehát, ahol tulajdonképpen a nem csupán az ejtéskönnnyítő *e-t* ugrató betűket, hanem az összetettebb *szótagjegyeket* közli. Úgy vélem, már ez az elhelyezés is jól reávilágít szerepükre: a *baö. 30.* egyszerű, legfennebb *ke* hangzóugratásos rovásjegy, míg a *baö. 10.* eredetileg *szótagjegy*, amely — legalább részben — egészen a XVI. századig megőrizte az ősbibb szótagjelentést.

féle magánhangzó csatlakozhatik, teljesen alaptalan és így rovásírásunk szabályaiból teljesen törlendő. Vannak bizonyos magánhangzók, az igaz, amelyek rendszerint hozzácsatlakoznak valamelyik mássalhangzóhoz, mégpedig *vagy elől, vagy hátul (!), de erre a rovásírás eme késői korszakában elsősorban alighanem az az irányadó, hogy az illető mássalhangzónak mi az ejtéskönnnyítője s hogyan helyeződik el az?* Annál kevésbé valószínű az összes magánhangzók ugratása, mivel magában a türk anyairásban is úgy a velaris, mint a palatalis mássalhangzók csupán a szorosan hozzájuk tartozó hangzót ugrasztják ki, sőt még azt se minden esetben, hanem ellenkezőleg, igen gyakran meghagyják, főleg a szóvégeken. Erről mindenki nagyon könnyen meggyőződhetik, ha végignézi a türk feliratokat. Természetesen nagyon is kívánatos az erre vonatkozó szabályoknak mielőbbi szabatos megállapítása. — NÉMETH legújabbán (MRI. 17—19. és 27. l.) meglehetősen részletesen tárgyalja mind a rovásírásunk, mind a türk írás magánhangzó jelölési szokásait. Eredményei lényegileg azonosak az enyémekkel. Megegyeznek még abban is, hogy a különféle rovásjegysorokban a hangértékek jelzésénél a mássalhangzók mellé írt *e* betűk nem tartoznak a rovásjegy hangértékéhez, hanem csupán ejtéskönnnyítők, amelyeket kizárólag akkor használhatunk, amidőn az illető magánhangzót magánosan, ábécészerűen mondjuk, szóbeli vagy mondatbani kapcsolatban ellenben sohasem ejtjük ki, kivéve természetesen azt az esetet, amidőn az illető szóban az *e* ejtéskönnnyítő helyén ugyancsak *e* állana, de azt a rovó kiugratta. Az ábécék tollbamondói tehát mindig úgy, ábécészerűen mondták a lejegyzőknek és ebből az következik, hogy az a székely, aki MARSIGLINEK a rovásnaptár értelmezésénél segített (NÉMETH: MRI. 8. l.), jól ismerhette a rovásírás természetét, ámde az, aki lejegyezte a megfejtéseket, az nem volt magyar, az előbbi körülmény különben nem vezethette volna félre s e sajátosság hibák elkövetésére. A *nikolsburgi*, meg a *MISKOLCZI CSULYAK ISTVÁN-féle* felső rovásbetűsor *ek*-nek jelöli a *baö. 30-t* (az utóbbinál nem számíthatjuk azt, hogy teljesen indokolatlanul *chr* hangértékűnek mondja!). Ez azonban nem ellenzi a fennebbi megállapítást, mert igen könnyen fordítottá alkalmazott ejtéskönnnyítő is lehet, mert pl. a *b. cz. cs. d. g. gy. l. j. ly. p. t. ty. v. z. zs* hangoknál, tehát az összeseknél, amelyeket mi most mind hátul alkalmazott ejtéskönnnyítővel ejtünk (pl. *bé. cé. csé. stb.*), *ő* mindig elől alkalmazott ejtéskönnnyítővel írta (*eb. ecz. ecs. stb.*).

17. Az utóbbiakban reámutattam arra, hogy TELEGDI miben hibázott a *baö. 10.* = *ak* szerepének és hangértékének szabályba foglalásánál. Ha azonban tévedésének okát⁷⁶ kutatva megfigyeljük a messzi előzményeket is, arra jövünk reá, hogy ez a tévedés, alapjában véve, talán nem is TELEGDI bűne, hanem sokkal, de sokkal régebbi időben gyökerezik és talán nem is tévedés. Feltétlenül hibáztatnunk kell azt, az igaz, hogy nem a saját korában dívott szokásoknak megfelelően szövegezte meg kérdéses szabályát, ámde — mint az azonnal elmondandók mutatják — valójában mégis csak nagyon hálásaknak kell lennünk neki éppen ezért a „pongyola” fogalmazásért.

A 12. jegyzetben behatóan megvitattuk a *baö. 10.* = *a, ä*, valamint a *baö. 4.*, helyesebben a *baö. 8.* = *velaris k* türk írásjegyek alakjait, szerepét. Úgy RADLOFF (ATIM. 1—2. 1), mint THOMSEN (IdO. 9—10., 18—19. l.) meg DONNER (SUSA. 14. — 1896. évf. 46., 48. l. és mell.) egyöntetűen mind *a, ä* hangértékűnek mondják az előbbi betűt és *velaris k*-nak az utóbbit. THOMSEN az első jegyalak jellemzésénél még azt is hozzáfűzé, hogy kizárólag szavak végén használják. Felhozott példái igazolják is ezt, ámde ugyanakkor arra is reámutatnak, hogy alapjában véve a következőképpen kell kibővítenünk szabályát: *amíg a baö. 8. a szavak elején és közepén mindig kiugrasztja a mellette levő a-t, addig a szavak végén az utána következő baö. 10-t sohasem!*

NÉMETH GYULA a BOTA-UL ĆABAN kincse besenyő feliratainak megfejtésében (MNY. 28. — 1932. évf. 82. l.) viszont azt állapítja meg, hogy az *a, ä* hangoknak *baö. 31.* a besenyő írásbeli betűalakja. Minthogy ez a jegy mind RADLOFF (ATIM. 1. l.), mind THOMSEN (IdO. 9., 10., 11. l.) és DONNER (SUSA. 14. — 1896. évf. 47. l. és mell.) szerint a jenisszeji türk írásban az *o, u* hangok jegye volt,⁷⁷ magától értetődik, hogy ennek alapján *jenisszeji türk baö. 31.* = *o, u* > *besenyő baö. 31.* = *a, ä* *hangátváltozást* kell feltennünk.⁷⁸

⁷⁶ Lehetőségként felemlítem, hogy esetleg a görög-latin (*káppá, ká*) hang hatása alatt utóbb bizonyára csak *á* ejtéskönnnyítővel mondott magyar *ká* is befolyásolhatta az *ak*-nak *ka*-vá való átcserélődését.

⁷⁷ Sajnos NÉMETH nem közli a betűalakösszehasonlításaiban (MRI. VI—VII. mell.) sem a jenisszeji türk *o, u* = *baö. 31*-nek, sem pedig a *palatalis k* = *baö. 32—33*-nak, illetve az *a, ä* = *baö. 10*-nek talaszvölgyi változatait. A már ismételt elmondott okok miatt tehát nem egészíthetem ki a fennebbieket az ezekkel való összehasonlítással is.

⁷⁸ Szabadjon megjegyeznem itt a következőt. Jóllehet mindenki a görög A-ból származtatja, nézetem szerint mégis helyesebb, ha ebből az *baö. 31*-ből vezetjük le az *a* késői rovásjegy alakját (*baö. 1.*). Sokkal hihetőbb, hogy bizonyos okból (szabatosabb megkülönböztetés végett) átalakították az *o* > *a* hang eredeti türk > besenyő jegyét (azzal, hogy a szög nyílását lefelé hosszabb függőlegessel zárták le; a jegyalak megfordítása,

A *baö.* 5-ről meg azt valószínűsíté NÉMETH (MNY. 28.—1932. évf. 78. l. is), hogy a besenyő nyelvben semmi más egyéb nem lehet, mint *palatalis k*. Minthogy THOMSEN példáiból (IdO. 19—20. l.) az tűnik ki, hogy a jenísszeji türk írás *palatalis k* jegye (*baö.* 32—33.) szó elején és közepén szintén mindenkor kiugrasztotta az utánakövetkező *ä*-t és néha az *ü*-t is, szövégen ellenben a *baö.* 10. betű feltétlenül mindig külön, hangsúlyozottan megjelöli az *ä* hangot, tekintve továbbá, hogy a türk írás eme *palatalis k* jegyalakjai nincsenek meg a besenyő írásban, sőt ott ebben a hangértékben és szerepben a *baö.* 5. helyettesíti azokat, leghelyesebb arra gondolnunk, hogy itt *jenísszeji türk baö.* 10. *ä* > *besenyő baö.* 5. *palatalis k* betű átértékelődés ment végbe: az *ä* s a *palatalis k* hangok előbb szorosan összekapcsolódtak, majd a szerves kapcsolatuk (*ák*) következtében az utóbbi jegye lekopott. Minthogy ez a jegy egyetlen egyszer (*Ilbāk*) van meg az említett kincs felirataiban, használatából nem vonhatunk le általános értékű szabályt, ámde mindenesetre nagyon jellemzőnek kell tartanunk, hogy itt a *k* szintén nem előzi meg, hanem követi az *ä*-t: *āk* szótagjegy gyanánt alkalmazódott!

A *velaris k* hasonlóan érdekes dolgokra figyelmeztet bennünket. NÉMETH vizsgálatai (MNY. 28.—1932. évf. 75. és 78. l.) szerint ennek a besenyő írásbeli alakja mindig *baö.* 4. vagy *baö.* 9. A 12. jegyzetben kimutattam, hogy a jenísszeji türk írásban tulajdonképpen *baö.* 8. ennek az általánosan használt alakja, a *baö.* 4. alakú változata nincs meg, de feltételezhető, hogy megvolt. Mivel azonban az utóbbi alakváltozat esetleg mégis csak megtalálható már a jenísszeji türk írásban is, sőt NÉMETH legújabb megállapítása (MRI. VI. mell.) szerint a talaszvölgyi feliratokban egyedül ez az alak van meg, az eredeti *baö.* 8. alak ellenben egyetlen egyszer sem lelhető fel a besenyőben és itt mindig — a jenísszeji türk-

mint a 24. jzben már reámutattam, teljesen lényegtelen, különben is, ha már egyszer függőleges vonallal bővítették ki a rovásjegyet, akkor természetesen ez volt a fővonal, ezt rótták először, következésképpen tehát a szögletes rész egészen magától értetődően fordult át a másik oldalra), mint, hogy közvetlenül a görögöből kölcsönözték volna ezt az egyébként alakilag majdnem és hangtanilag pedig tökéletesen megfelelő jegyalakot, mert — noha LARFELD VILMOS (Handbuch der griech. Epigraphik II. köt. Leipzig, 902, 1501—503. l.) szerint Atukában az A-nak a régieskedő *baö.* 34. és 35. változatai még előfordulnak a Kr. u. III—V. századokban is, az utóbbi talán éppen 465 körül, mégis, mint ő maga megjegyzi — csak egyes szórványos példák vannak belőlük (előbbi hatszor, utóbbi egyetlen egyszer fordul elő!) vagyis rendkívül kicsi annak a valószínűsége, hogy a betűalak feltételezett kölcsönzője a közönségesen használt betűalak helyett éppen ezt a ritka változatot választotta volna ki mintaképül, bár viszont lehetetlen már eleve tagadni azt, hogy a görög A nem sugallhatta a türk o = *baö.* 31. betűnek ilyenképpen való kiegészítését, átalakítását.

ben csak esetleg meglevő, — talaszvölgyi alakváltozata (baö. 9.) helyettesíti, a legnagyobb természetességgel kizárólag arra gondolhatunk, hogy ebben az esetben *jenisszeji türk baö. 8. velaris k < jenisszeji türk baö. 4. velaris k (?) = talaszvölgyi türk baö. 4. velaris k > besenyő baö. 4. és baö. 9. velaris k ala k (és nem hang!) átváltózással*^{78a} állunk szemben.

Sajnos, nem kísérhetem végig ennél részletesebben az egyes hangok illetve rovásjegyalakjaik fokozatos átértékelődését: valóban úgy alakultak-e át, mint azt az egyes betűknél, illetőleg az egyes hangoknál felvázoltam? Ha nem is igazolhatom be minden kétséget kizárólag az előbbieket, mégis okvetlenül érdemesnek tartom ezekre a feltűnő jelenségekre figyelmeztetni, hátha ezen a nyomon elindulva, jobban bevilághatunk a türk és magyar írások rejtélyes kapcsolataiba. Hogy nem járok helytelen nyomon, azt éppen ez ősi rovásírások legkiválóbb szakértőjének, a nagyszentmiklósi kincsen levő feliratok megfejtőjének, NÉMETH GYULÁnak egyik eredménye is igazolja (MNy. 28,—1932. évf. 68. l.). Az, amidőn a 21. csésze görög betűs besenyő nyelvű feliratának ΒΟΥΤΑΟΥΑ ΖΩΑΠΙΑΝ részét *Bota-ul Caban* (Bota-fia Caban)-nak olvasva kimutatta, hogy ez a Βουτα = Bota név a törökben gyakori Bota névnek felel meg és KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS (De adm. imperio. 37. fej.) ugyanazt a nevet Βατά-nak írja, végül pedig a magyarság a X—XIII. században Vata alakban használta (Nagy Géza: Turul 9.—1891. évf. 54. l.). A két utóbbi alak első szótagjának feltűnő *a*-ja — szerinte — valószínűleg török magánhangzó-váltakozásra megy vissza.⁷⁹

Ezek alapján talán szabad rámutatnom végül arra, hogy a mi késői *baö. 10.* = *a*k rovásjegyünkben tulajdonképpen az ősi türk *baö. 10., 8.*

^{78a} Hangsúlyoznom kell: ez az alakváltozás *nem önkényes, hanem szükségszerű* következmény. Amíg ugyanis a *baö. 8.* alatti alak az előkép egyszerűsített másolata, addig a *baö. 4.* az utóbbinak rováskészítés hatása alatt kialakult fejlődési foka: ennél a baloldali függőleges is egészen átmetszi a rovásvesező szélességét, az összekötő egyenes meg az eredeti irányban haladva köti össze a két párhuzamos függőleges ellentétes végeit. Azért változott így meg, mert ebben az alakban könnyebb volt róni, mint az előbbiben. Teljesen hasonlóan a még könnyebben róhatóság végett módosult még tovább: a ferde összekötő iránya az előbbi jobbról-alólról balra-felfelé haladás helyett balról-alólról jobbra-felfelé menőnek helyeződött át, mert a jobbkezes rovónak az utóbbi irányú rovás volt a legkönnyebben vágható (v. ö. 14. jzt.).

⁷⁹ NÉMETH a bennünket különösebben érdeklő fentti hangváltozáson kívül — a nagyszentmiklósi kincs feliratai alapján — másokat is állapított meg a besenyő *s* kún nyelvben: *pl. a > ā, k > g, q > p*. Az utóbbiakat azonban a magyar és bolgár nyelv nem változtatta meg, hanem ősi türk mivoltukban őrizte meg. A Βατά név alapján még egy hangváltozást kell idevennünk: az *orkoni türk palatalis b > besenyő v csupán hangátalakulást*, mert jegyük alakja változatlanul megmaradt azután is.

(4) és részben a *baö.* 32. jegyek eredeti sajátosságai s alakjai keverődtek össze, illetve az egyesítette magában egykor mindezeket, mert bizony az összesített jegyből már *TELEGD*ig is hol itt, hol ott töredezett le valami. Ebből a szakszerű hangtani kutatások eredményéig egyelőre azt tartom rendkívül jelentősnek, hogy, ha valóban helyesnek bizonyuland be az a fokozatos és párhuzamos hangtani, illetőleg alaki átértékelődés, akkor a rovásírásunk az eddigiéknél sokkal szorosabb szálakkal fog hozzáfűződni a türk anyabetűsorhoz és tisztábban fogjuk majd láthatni a testvér besenyő betűsorhoz való kapcsolatait is: egyszerre váltak-e ki, közösen fejlődtek-e tovább és majd csak bizonyos együttélés után váltak-e szét, vagy pedig különböző időkben szakadtak le s azután egymástól teljesen függetlenül fejlődtek tovább? *BOTA-UL ĆABAN* kincse feliratainak az imént megbeszélt rovásjegyváltozatai — ha helyesek *NÉMETH* megfejtései, helyességükben pedig nem igen kételkedhetünk — azt vallják, hogy a besenyő írás és a mi rovásírásunk eme jegyei esetleg egy ideig egymás mellett éltek,⁸⁰ mert a *X.* század elején (v. ö. *NÉMETH*: *MNy.* 28. — 1932. évf. 85. l.: *BOTA-UL ĆABAN* 900—920 körül élt) még mindig elég egyezés van közöttük. Következésképpen tehát jogosan tesszük fel azt is, hogy a türk *baö.* 10. = *a*, *ä*-nek a szóvégi szerepe — ha hangértéke, mint mondtam, át is alakult, de mégis — még mindig élt akkor is és ez a besenyő írásban határozottan kimutatható késői fejlődési fok feljogosít annak a feltevésére, hogy az előbbi a mi rovásírásunkban szintén átörökíthető jónál későbbi időkbe is: *annak a szabálynak az emléke tükröződik vissza TELEGD*nek sokkal, de sokkal későbbi, homályos, „*pongyola*” fogalmazásában!

Nincs miért külön hangsúlyoznom az e szakaszbeli elmélkedések rendkívül súlyos voltát. Már a nem szakember is belátja az első pillanatra, hogy, ha ezek a fejtegetéseim legalább *lényegileg* helyeseknek bizonyúlnak be, a rovásírásunk többé nem a türkből egyszerre, önkényesen kialakított mesterséges valami lesz, hanem a *türk írásnak szerves*

⁸⁰ *ASZTALOS MIKLÓS* (*Erd. Múz.* 37. — 1932. évf. 141. l.) véleménye eltérő: a székeltek nem közvetlenül, hanem besenyő közvetítéssel sajátították el a türk írást — a rovásírást. Ámde, amíg a besenyő betűsornak eddig ismert 21 jegye közül (l. *NÉMETH* öszszefoglalását: *MNy.* 28. — 1932. évf. 83. l.) 8 felel meg a mi rovásírásunkbeli megfelelőiknek és csupán 3 azonos a türk írás megfelelő jegyével, addig a mi rovásírásunk 37 betű- s szótagjegye közül *NÉMETH* szerint 16 (sőt a most tárgyaltak, továbbá a talán nemsokára megjelentethető más tanulmányaim szerint még további 4—5 is, tehát felénél több!) tökéletesen vagy majdnem teljesen megegyezik a türk betűsorbéli megfelelőikkel, azaz akkor, amikor nyilvánvalóan mi örítettük meg teljesebben a régebbi alakú betűsört, semmiesetre se szabad azt mondanunk, hogy a besenyők voltak az átadók és mi az átvevők.

folytatása, mely, ha különböző helybeli s időbeli hatásoknak megfelelően ismételten át meg átalakult, mégis bizonyára a nyelvvel együtt fejlődött, változott úgy, amint ennek a történeti folyamatnak lehetőségére NÉMETH (MNy. 28.—1932. évf. 83. l.; MRI. 25—29. l.) oly találóan mutatott reá, de amelyet megfelelő részletkutatások hiányában nem fejthetett ki behatóan.

Azt hiszem, ha fejtegetéseim beigazolódnak, nem kell többé kárhoytatnunk TELEGDIt „pongyola“ fogalmazásáért, sőt éppen ellenkezőleg, hálásaknak kell lennünk, hogy nem hagyta ki ezt az akkor már teljesen értelmetlen szabályt, mert hiszen éppen ennek a tisztázása vezetett reá a rovásírásunk egyik legérdekesebb kapcsolatára s talán legnagyobb jelentőségére.

18. Most, miután kiderült, hogy MUSNAI DAKÓ GYÖRGY nem egyszerű falusi asztalos volt, hanem felsőbb iskolában is tanult, mégpedig Kolozsváron, magától értetődően azonnal arra kell gondolnunk, hogy festőnk rovásírás tudása valóban a szülőfalujában elsajátított ősi hagyományokon alapul-e, vagy pedig, mint a korabeli teológusok legtöbbjének a tudása, csupán TELEGDI Rudimentájára vezethető vissza?

Az énlaki felirat rovásjegyei közül csak a *g* és az *m* jegyeknek az alakja teljesen olyan, mint az ugyanazon hangok TELEGDI-féle jegyei. A *gy*, *i*, *r* hangok jegyei lényegileg megegyeznek. Egyes részletekben: a keresztező vonalak irányításában azonban eltérnek. Alapjában véve az *e*, *n* és *o* jegyei is azonosak, de mégis szembetűnően elütnek egymástól abban, hogy amíg az énlaki jegyek tulajdonképpen hosszú sugarú köröknek aránylag igen rövid ívrészletei, addig a TELEGDI-félék többé-kevésbé teljes félkörívűek. Az *s* alakjai tökéletesen megfelelénének egymásnak, ha az énlaki változatban nem ismétlődénének szabályszerűen (háromszor) az *s* felső csúcsáig jobbról húzott vízszintecskék. Lényeges vonásaikat tekintve az *a*, *ak* és *t* is megegyeznek, részleteiket illetőleg ellenben már ezek is különböznek: az énlaki egyenes vonalak itt rendszerint íveltek. A *d* jegy alakjait a 6. szakaszban behatóan megvitattuk, tehát nincs miért megismételnünk eltéréseiket. Végtére pedig, amíg, a *z* s az *u* jegyek az énlaki feliratban az eredeti alakjukban vannak meg, addig TELEGDI-nél már hibás, többé-kevésbé megcsonkult változatokban.

Már ebből a kis összegezésből is kitűnik, hogy az énlaki *s* a TELEGDI-féle rovásjegy-változatok aránylag nagyon kevésbé egyeznek meg egymással, sőt a legutóljára említett eltérésekből határozottan az világlik ki, hogy az énlaki felirat betűsorát tulajdonképpen nem is vihetjük vissza TELEGDI betűsorára — feltéve természetesen, hogy a jelenleg ismert Rudimenta-másolatok az eredetinek teljesen hű másai, — hanem attól

egészen különálló más forrásra, tekintve, hogy több rovásjegyet sokkal helyesebb és ősbib, eredetibb alakjában őrzött meg a TELEGDI-féle romlottabb, megcsonkult másolatokkal szemben. Ámde vannak még más okaink is, amelyek miatt az énlaki rovásjegysornak a TELEGDI-félétől teljesen független voltát kell kimondanunk.

Ilyen jelenség mindjárt az, hogy amíg TELEGDI betűsorán rendkívül jellegzetesen szembetűnik a latin írás le- s megkerékítő, egyeneseket ívelő hatása, addig az énlaki rovásjegyek, az egyedüli *m*-t kivéve, mind teljesen egyenes és szögletes vonalokból alkotottak, egészen merev rovásjellegűek.^{80a} Az eredeti merev rovásjellegtől csupán abban térnek el, hogy egyes keresztező vonalak már nem rézsútosan, hanem vízszintesen, tehát a feltételezett rovásvesző szálában, azaz a rovás természetének meg nem felelően haladnak, továbbá abban, hogy — amint az I. fejezetben az egyes rovásjegyek alakjainak megvitatásánál ismételtlen említettem — MUSNAI DAKÓ GYÖRGY a rovásjegyek szabadon végződő vonalait mindig rövid, merőleges egyeneskével zárta le. Utóbbiak rendkívül sajtáságosan, mondhatni egyénieknek jellemzik Musnai Dakó rovásjegyeit: megelőzőleg egyáltalán nem fordulnak elő, később sem sokszor. Tekintve, hogy MUSNAI DAKÓ GYÖRGY meglehetősen jártas volt a különböző írásokban (v. ö. a 6h. szakaszban elmondottakkal) és ismerte, sőt alkalmazta a *barátírás* betűit is, azokat pedig rendkívül határozottan jellemzik a szabad vonalvégeket lezáró merőleges egyeneskék, kézenfekvő az a gondolat, hogy azok mintájára MUSNAI DAKÓ GYÖRGY vezette be a rovásírásba az említett vonalvéget lezáró merőleges egyeneskéket. Hogy valóban így volt-e, azt megfelelő gazdagabb összehasonlító anyag hiányában nem szögezhetjük le teljes határozottsággal. Ámde a nagy írástudása, továbbá az, hogy talán ön-maga is törekedett a célszerűség, a kor kívánalmainak megfelelően át-alakítani a rovásírást, nagyon is valószínűsítik, hogy valóban MUSNAI DAKÓ GYÖRGY honosította meg⁸¹ a rovásírásunkban a fentt említett vonalvégetlezáró merőleges egyeneskéket.

^{80a} A nikolsburgi rovásjegysor alapján JAKUBOVICH (SzRLÁ. 8. I.), NÉMETH (MRI. 16. I.) meg Cs. SEBESTYÉN KÁROLY (id. mű 4—5. I.) egyaránt szabatosan megállapították, hogy a görbevonalas rovásjegyek köríve mindig kisebb a félkörnél, úgy, hogy a valójában teljes kört alkotó jegyek nem körök, mert a körívek csúcsba futnak össze felül is, meg alól is. Következésképpen tehát a feliratban előforduló, körívekből alkotott rovásjegyek (e, n, o) szintén nem korai XV. századi merevségűek, hanem már a latin írás hatása alatt lekerekítettek, bár még nem annyira, mint a TELEGDI- stb.-féle későbbiek.

⁸¹ A nikolsburgi rovásjegysor némely betűje vonalainál is vannak hasonló merőleges egyeneskék, tehát nem MUSNAI DAKÓ GYÖRGY alkalmazá először. Igaz viszont, ő szigorú szabályszerűséggel minden vonalvégződéshez odafestette, a nikolsburginál ellenben csak egyes helyeken találjuk meg. Itteni alkalmazása inkább esetlegességre, mint

Vizsgáljuk meg azonban az énlaki rovásjegyeknek a régebbi rovásjegysorok és emlékek rovásjegyeihez való viszonyát is, hogy világosan ítélhessük meg minden irányú kapcsolatait. A nikolsburgi rovásábécét illetőleg a 15 rovásjegy közül 7 jegy (*z, t, e, n, g, u, k*) teljesen azonos. Valószínűleg a *gy* is azonos, csak a nikolsburgi rovásbetűsor másolója kifejejtette belőle a függőlegest. Az *s*-nek és *d*-nek különleges MUSNAI DAKÓ-féle változataitól eltekintve, mindössze abban különböznek, hogy háromnál (*a, i, r*), a keresztező vonalkák irányítása eltérő, kettőnél (*o, m*) pedig MUSNAI DAKÓ a másodlagos vonalkákat nem festette annyira szögletesen, hanem megkerékítette.

A rovásnaptár rovásjegysorával való összehasonlításból meg az derül ki, hogy a 15 jegy közül 8 teljesen azonos. Háromnál (*gy, o, k*) csupán a keresztező vonalkák iránya tér el. Lényegesebben — az *s*- és *d*-nek sajátos MUSNAI DAKÓ-féle alakjain kívül — csupán az *i* s az *r* alakjai térnek el. Az *i* alak eltéréseinek okát fennebb (6e. §) részleteztem. A rovásnaptárbeli *r* = *baö*. 36. jegy nem ősbibb alak, sőt még csak nem is helyi változat, hanem elrontott, helyesebben megcsonkult alak, mert az énlaki *r* annál sokkal, de sokkal közelebb áll a türk anyairás *velaris r*-jéhez, a *baö*. 37-hez (RADLOFF: ATIM. 2. l.; THOMSEN: IdO. 9. és 31—32. l.; DONNER: SUSÁ. 14.—1896. évf. 59. l. és mell.), egyébként is, a rovásnaptárt kivéve, valójában mindenütt ezt a türk *velaris r*-ből levezethető⁸² *baö*. 38. alakot használták.

Ami most már a MÁTYÁS MESTERÉK feliratabeli rovásjegyekkel való összevetést illeti, a 15 jegyből ennél is 8 szakasztott ugyanaz. Négyenél (*gy, i, o, r*) csupán a keresztező vonalak iránya tér el és az *s* meg a *d* sajátos helyi alakjain kívül még egyedül az *m* alakja más: a MÁTYÁS MESTERÉKÉ az eredetibb szögletes változatát őrizé meg.

A most, meg egyes már előbb elmondottak alapján nyugodtan kimondhatjuk, hogy *Musnai Dakó György az énlaki rovásjegyes felirat elkészítéséhez nem a Telegdi-féle betűsort használta, hanem rovásjegyeink régibb, helyesebb alakjait. Ezeket bizonyára még otthon sajátította el, tekintve, hogy ezek a korabeli írott szövegek rovásjegyeitől is különböznek és éppen ezekben a hangsúlyozott rovásjellegben ütnek el, aztán az*

céltudatos használatra vall. NÉMETH (MRI. 4. l.) úgy véli, hogy a nikolsburgi rovásjegysor másolója a rövid ferde vonások ékszerűségét akarta jelezni ezekkel a ferde vonások végére tett kis keresztvonásokkal. Valószínűleg igaza van, de megtörténhetett az is, hogy a nikolsburgi rovásjegysor lejegyzőjét a barátlírásban megszokott kézmozdulata vezette reá önkéntelenül e vonalkák használatára.

⁸² Részletesen kifejtettem a szintén nyomtatásra váró „Rovásírásunk *r* jegye” c. tanulmányomban.

írott emlékek a szabályokat sem alkalmazzák eredeti tiszta mivoltukban, hanem a későbbi, romlott változataikban. *Más szóval: amikor Musnai Dakó György elsajátította a rovásírást,⁸⁸ akkor nemcsak a református teológusok és kevesen mások is használták titkosírás gyanánt vagy különkódésból a rovásírást, hanem a Székelyföldön még mindig élt, mégpedig ezen ősbibb, tisztább alakjában, mert, ha már kiveszett volna s csupán TELEGDI összefoglalásából, ennek romlottabb jegyalakjaiból és szabályaiból ismerték volna a rovásírást, akkor miképpen tudták helyesen megmagyarázni pl. MARSIGLINEK is az általa lemásolt rovásnaptár nem egyszer eltérő, ősbibb, helyesebb alakjait?*

*

SEBESTYÉN GYULA tehát nagyot tévedett, amikor MUSNAI DAKÓ GYÖRGY-ről leírta a soraink elején idézett véleményét, sőt még meg is toldotta a következőkkel: „hibáinak természetes mentsége abban van, hogy Musnai írástudománya már nagyon késői jelenség. Hiszen a kimúlófélben levő hagyományt két emberöltővel TELEGDI s SZAMOSKÖZY után ennél tökéletesebben már telemesebb tudományos ismerettel sem lehetett volna megszólaltatni“. Láttuk, hogy a régi székely családból származó Musnai Dakó György szerencsénkre nem ismeré a rovásírás „tudományos“ irodalmát, továbbá feliratának rovásbetűi sokkal közelebb állanak az ősi rovásíráshoz, mint a vele összehasonlított Telegdi-félék. A megbeszélte két sora ezekért olyan rendkívül nagyjelentőségű.

Felirata ugyanis az előbbieket következtében a leghatározottabban vallja, hogy — noha a latin írás vízszintes és kerek vonalai már eléggé befolyásolták, de — nem hatott reá TELEGDI Rudimentája s betűi nem ebből valók. A leghatározottabban tanúsítja egyúttal azt is, hogy a mi rovásírásunk a XVII. század derekán, ha addigra többet-kevesebbet már veszített is az ősi, eredeti rovás jellegéből, még mindig élt a Székelyföldön, következképpen nem tarthatjuk váratlan meglepetésnek, ha újabb — Telegditől független — emlékei kerülnek napvilágra, sőt ez a későig való fennmaradása egyenesen kényszerít arra, hogy ezután a legnagyobb figyelemmel kutassunk emlékei után.

Igen erősen fokozza a felirat jelentőségét az, hogy éppen a rovásírásunknak a Telegdi Rudimentájától teljesen független eme legkésőbbi

⁸⁸ JAKUBOVICH (SzRLA. 8. 1.), a nikolsburgi ábécére támaszkodva, igen helyesen figyelmeztet arra, hogy ez a rovásírás a XVI. század derekán a székelységnél még eredeti ősi alakjában, rovókéssel rovóvesszőre rótt, eleven használatú élő írás volt. Rézszemről tehát nem merészség azt feltenni, hogy kétszáz évvel később még mindig lehettek olyan területek, ahol még mindig gyakorolták.

emlékével kapcsolatban mutathattunk reá arra, hogy rovásírásunk — ha rovaskészítési okokból akkor, vagy utóbb, többé-kevésbé módosult is, de — nem türk betűkből mesterségesen készített írás, hanem a türknek egyenes, szerves folytatása, továbbélése, mely a nyelvvel, nyelvünk hangjaival a legszorosabban együtt fejlődött, változott a hosszú idők folyamán.

Nálunk ugyanis hosszú időn : kerek ezer éven át használták a rovásírást. Bizonyára 576—659 között, a magyarság fölé került türk törzseknek a magyarságba beolvadásával együtt jutott nemzetünk műveltségi javai közé s később, a VIII. század második felében a nyugati türk birodalomnak az ujjuroktól való végleges szétrobbantása után a magyarsághoz menekült minuszinszkvidéki törzstörödékek révén valószínűleg még a türk írás későbbi fejleményeivel is kibővült. Rovásírásunknak a besenyő betűsorról való összevetése megengedi, hogy, noha egymástól függetlenül alakultak ki, a szomszédságban élés idején, mégis kölcsönösen befolyásolhatták egymást éppenúgy, miként a X—XI. században a szintén szomszédos glagolita írás, azután meg a latin betűsor hatott a rovásírásunkra. De elenyészelt a besenyő írás és a türkök is rég elfelejtették már, ám a székelység századokkal utóbb is még mindig használta, élt vele.

Tárgyalásaink során arról szintén meggyőződhattunk, hogy Telegdi Rudimentáját többé egyáltalán nem tarthatjuk a rovástudomány szentírásának. Jóllehet vannak egyes igen becses részletei, melyeket kellő mérlegelés után egészen jól felhasználhatunk rovásírásunk egykori, ősbibb mivoltának megismeréséhez, a Rudimenta mégis a rovástudománynak igen hibás összefoglalása, mely a rovásírásnak talán többet ártott, mint használt és mi nem hálálkodhatunk eleget MUSNAI DAKÓ GYÖRGYNEK az Énlakán festett két soráért, mert bizony ezek — a mostani megbeszélés után — jelentőség tekintetében méltán sorakoznak a székelyderzsi meg bö gözi, a MÁTYÁS MESTERÉK- és KETEJI SZÉKEL TAMAS-féle feliratok, valamint a nikolsburgi rovásbetűsor, a rovásnaptár és végül SZAMOSKÖZY feljegyzései mellé!

Die székler Kerbschrift von Inlăceni.

(Deutscher Auszug.)

Obwohl diese Kerbschrift von den ungarischen Kerbschriftdenkmälern am häufigsten erwähnt war, ist doch das Ablesen der Inschrift, hauptsächlich eines einzigen Wortes, noch immer nicht ganz bestimmt. Mit unzweifelhaften Beweismitteln kann auch der Schreiber dieser Zeilen dies neue Ablesen nicht beweisen, es gelang ihm aber doch die Richtigkeit dieses Ablesens so weit wahrscheinlich zu machen, dass man das ganz einfache Ablesen für endgültig nehmen kann: das fragliche Wort „Dakó“ ist nichts anderes, als der Familienname des Malers Der Maler, GEORG DAKÓ VON MUSNA, stammt aus einer alten Széklerfamilie, welche im Jahre 1562 — nachdem Fürst JOHANN SIGISMUND den Székleraufstand unterdrückte — in die Leibeigenschaft (Jobbágyenstand) geriet. Er wurde in Székler-Meschen (Mujna, Stuhl Oderhellen-Odorheiu) um das Jahr 1621—1623 geboren. Er lernte zwischen 1639—1641 an der Klausenburger (Cluj) Schule der Unitarier, die akademisches Gepräge hatte, von wo er sich aber wegen seines nicht ganz korrekten Benehmens entfernen musste und so — gezwungen seine kirchliche Laufbahn aufzugeben — wurde er Maler. Von seinen Werken blieb nur die bemalte Decke aus dem Jahre 1668 in der unitarischen Kirche von Inlăceni erhalten. Die Inschrift in der unitarischen Kirche von Dârjiu, welche das Andenken einer Renovierung aus dem Jahre 1640 verewigte, stammte eventuell auch von ihm. Die Werke, die er ihm Jahre 1664 in Martinuş gemalt hat, sind leider spurlos verloren gegangen, nur die Inschriften wurden im Jahre 1789 abgeschrieben.

Wegen des strittigen Buchstabens der Kerbinschrift, von welcher die Rede ist, mussten wir zuerst die uralten und späteren Formen der Buchstaben *d*, *i*, *j* und *ak* der ungarischen Kerbschrift und auch ihren Zusammenhang mit der türkischen Mutterschrift klären. Im Anschluss dieser Klärung konnten wir — auf Grund der Texte mit petscheneger Kerbschrift, welche JULIUS NĚMETH löste — auch darauf hinweisen, dass bei der Umgestaltung der Laute *jenissei-orchones* türkisches *o*, *u* > petscheneger *a*, *ä* sich nur der Laut verändert, die Buchstabenform aber nicht: mit

dem alten Buchstaben bezeichnete man den neuen Laut auch nach der Veränderung. Genau dies geschah auch bei der Umgestaltung der Laute orchones-palatales $b >$ petscheneger v : die Lautumgestaltung war nicht von einer gleichzeitigen Buchstabenformveränderung begleitet. Hingegen bei den Lauten jennissei-orchones a, \ddot{a} , petscheneger $\vec{a}k$ (palatales k), ungarisches $\vec{a}k$ geschah wahrscheinlich wegen ihrer vollkommenen Übereinstimmung der Formen und wegen ihrer Lage in den Wörtern, dass die Buchstaben der Laute jennissei-orchones a, \ddot{a} und palatales k sich früher sehr streng zusammenschlossen, später ging der Buchstabe jennissei-orchones palatales k infolge dieses strengen Zusammenhanges verloren und der ursprüngliche Buchstabe der Laute a, \ddot{a} wurde in der petscheneger Sprache zum palatalen k ($\vec{a}k$) und im Ungarischen zum $\vec{a}k$. Das heisst, einige Laut- und Formübereinstimmungen, respektive Differenzen zwischen den türkischen Inschriften und der jennisseier, respektive der orchoner Gegend und zwischen den ungarischen, respektive petschenegischen Lauten und Kerbbuchstabenreihe zeigen aufs entschiedenste, dass die ungarische und petschenegische Kerbbuchstabenreihe nicht zufällig übereinstimmende oder willkürliche Variationen, sondern organische, direkte und unmittelbare Abkömmlinge sind.

W. THOMSEN datiert die türkischen Inschriften der jennisseier Gegend um das Jahr 650, falls sie nicht aus dem 6. Jahrhundert stammen, hingegen die erste Gruppe der orchoner Inschriften um die Jahre 732—735. W. RADLOFFS Feststellungen sprechen auch nicht dagegen. Es ist sehr kennzeichnend für diese Inschriftengruppe, dass während die einzelnen Kerbbuchstaben der ältesten jennisseischen Kerbbuchstabenreihe relativ mehrere Variationen haben und die einzelnen Kerbbuchstaben im allgemeinen komplizierter sind (nämlich sie behalten treuer die Grundlinien der Buchstaben des aramäischen Alphabets), die einzelnen Kerbbuchstaben von der ersten Gruppe der orchoner Inschriften nicht nur schon weniger Variationen haben, sondern auch die Variationen sind weniger kompliziert und endlich verschwinden die Variationen in den Inschriften der jüngsten orchoner Gruppe beinahe vollkommen und die Buchstaben modifizieren ausserordentlich. Nachdem im türkischen Alphabet von Anfang an horizontale und gerundete Linien waren, können wir es wegen der Kerbschriftentechnik nicht für unbedingt sicher halten, dass der Verfasser des türkischen Alphabets ursprünglich seine Buchstabenreihe für Kerbschrift plante. Die von ihm geschaffenen Zeichen haben tatsächlich eine kerbschriftliche Prägung, aber bei den übernommenen behielt er die horizontalen und gerundeten Linien, welche nur später infolge des

zwingenden Einflusses der Kerbtechnik sich in gerade Linien und eckige Formen veränderten. Diese Veränderung vollzog sich unbedingt sehr rasch: die orchner erste Gruppe ist schon eine solche, noch dazu sind bei dieser die meisten Nebenlinien — der Kerbtechnik entsprechend — an die linken Seiten der vertikalen Hauptlinien versetzt.

Einerseits muss in Betracht gezogen werden, dass das Alphabet der Inschriften der jenisseier Gegend sicher zwischen 552—630/659 blühte (TUMEN gründete sein Reich im Jahre 552, nachdem er die asiatischen Avarn unterdrückte, hingegen die Osttürken im Jahre 630, die Westtürken im Jahre 659 unter chinesische Herrschaft gerieten), ferner, dass die orchonische erste Gruppe gewiss zwischen 680/682—745 benützt wurde (als die Türken von der chinesischen Herrschaft befreit wurden, bis die Uiguren im letzten Jahr endgültig das türkische Reich stürzten), andererseits, dass die ungarische Kerbschrift viel näher der türkischen Buchstabenreihe der jenisseier Gegend steht, als der orchner (die ungarische Kerbschrift nämlich hat gar nichts aus dem orchner, ausgenommen allein die umgekehrte Form des *i* Buchstabens, welche aber wahrscheinlich eine Folge der Kerbtechnik ist), so ist es offenbar, dass die Ungaren sich die Elemente ihrer Kerbschrift von den Türken nur zwischen den Jahren 552—659, genauer 576—659 aneigneten, als die westlichen Türken vor der Eroberung des kimmerischen Bosphorus auch das Land aus dem Kubangebiet der Ungaren eroberten und gleichzeitig mit der Einschmelzung der Türkenstämme, die diese Gegend erobert hatten, verbreitete sich auch ihre Kerbschrift zwischen den Ungaren. Die eventuellen späteren, aus dem 8. Jahrhundert stammenden Elemente kamen aller Wahrscheinlichkeit nach damals in die ungarische Kerbschrift, als die Uiguren das Türkenreich endgültig vernichteten und die damals sich nicht unterworfenen türkischen Stammreste zu den Ungaren flüchteten.

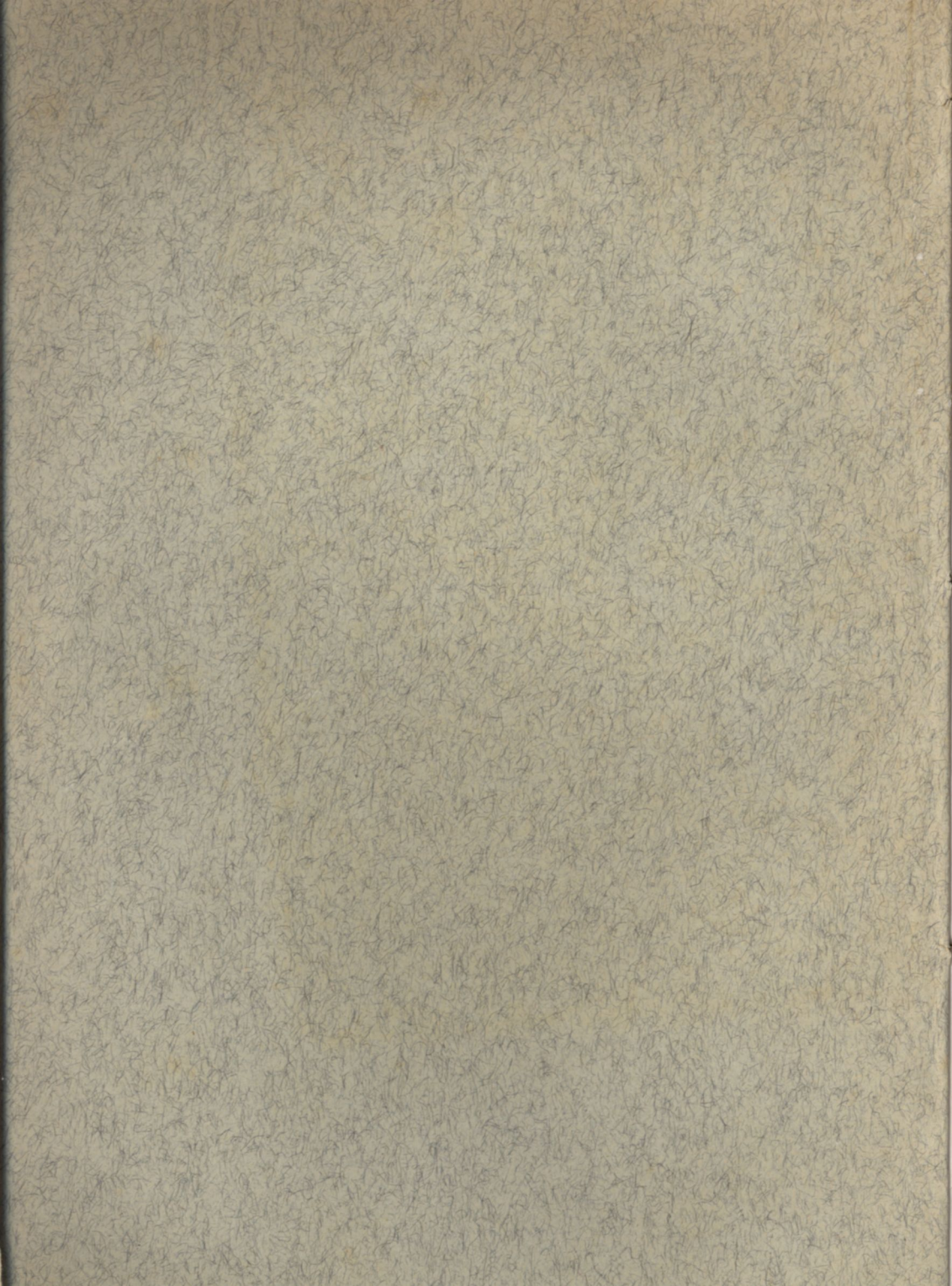
Nachdem GEORG DAKÓ VON MUSNA zur Verfertigung dieser Kerbinschrift nicht die TELEGDÍ'sche Kerbbuchstabenreihe — welche jünger und wegen der Schreibtechnik sehr verdorben ist — als Muster verwendete, sondern die ursprünglichen und besseren Formen der ungarischen Kerbbuchstaben und die er gewiss nur zu Hause gelernt haben kann, ist es, — wie wir am Ende feststellen können — offenbar, dass um die Mitte des 17. Jahrhunderts nicht nur die reformierten Theologen und einzelne andere die ungarische Kerbschrift als Geheimschrift oder aus Extravaganz benützten, wie man im allgemeinen glaubt, sondern die Stammkerbschrift — die sie sich in der Kubaner Urheimat schon angeeignet haben — im Széklerland noch immer benützt wurde. Dieser Umstand macht diese kaum einige Worte enthaltende Inschrift so wertvoll.

	Lap.
18. §. A felirat rovásbetűinek a többi rovásírásos emlékek betűivel való összehasonlítása	75
Befejezés --- --- --- --- ---	78
Die Kerbinschrift von Inläceni (Deutscher Auszug)	--- 80

Képek. — Bilder.

1. kép. — Fig. 1. Az egyházmennyezet képe az egykori szentély felől nézve. — Die Kasellendecke der Kirche von Inläceni vom einstigen Sanctuar gesehen.
2. kép. — Fig. 2. A rovásírásos mező képe. — Die Deckenkassette mit der Kerbinschrift.
3. kép. — Fig. 3. A szövegben előforduló rovásbetűk alakjai. — Die Formen der im Text vorkommenden Kerbbuchstaben --- ---

A Minerva Nyomdai Műintézet r.-t. nyomtatta ezt a könyvet 1936-ban Lengyel Albert igazgatósága alatt, Lauf Rudolf művezető vezetése mellett Leiner József és Gaál József szedték, a nyomtatást Szabó Elek vezetése mellett Tálos Ferenc végezte.

2/27 18987

ANTIC-RIAT
MAY 1900
Lei 621